

संपादकीय निवेदन

तरी न्यून ते पुरते । अधिक ते सरते ।

करूनि घेयावै हे तुमते । विनवितु असे ॥ -ज्ञानेश्वर १.८०.

या सातव्या विभागानें संकलिप्त महाराष्ट्र शब्दकोशाची परिसमाप्ति होत आहे, त्याचा आम्हांस आनंद होत आहे. दहा वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे काम संपवून आम्हीं या शब्दकोश रचनेला जे वाहून घेतले ते जनतेच्या सहानुभूतीच्या बळावरच. ती थोर सहानुभूति आणि अडव विश्वास आम्हांस कार उपयोगी पडला व हे अवघड काऱ्य एकदाचे फार पडले. प्रतिकूल परिस्थितीच्या भोवन्यांत सांपडून लवकर डोके वर काढतां न घेते तर मात्र आमच्याविषयी 'आरंभशूरः' असा साहजिक प्रवाद पडता व डॉ. केतकर यांनी दिलेली शिकवण कच्ची ठरती. पण सुदैवाने आतां डॉ. केतकर यांच्या कर्तृत्वाविषयी असणाऱ्या लौकिकांत आम्हांस कांहीं भर टाकतां आली व त्यांचे शुणिही थोडेबहुत केढतां आले, याचा आम्हांस अभिमान वाटतो.

शब्दकोशरचनेचा सविस्तर इतिहास पुढे प्रस्ताववर्णेत दिलाच आहे. त्यावस्तु आमच्या कार्याची आणि प्रगतीची दिशा कदून येईल. झाले यापेक्षां अधिक चांगले काऱ्य व्यावयास पाहिजे होते असे आम्हांसहि पदोपर्दी वाटते. महाराष्ट्राच्या विद्यमान परिस्थितीत सर्नोगपरिपूर्ण शब्दकोश करणे करून अशक्य आहे, हे पाहिल्या विभागाच्या प्रस्ताववर्णेत दिग्दर्शित केलेच आहे. झाले हेच विशेष, असे मानण्यासारखी आजची स्थिती आहे हे हे कोणीहि सुह व्यावहारिक विद्वानास पटेल. असो.

ज्यांचे ज्यांचे या कामांत लहानमोठे साहाय्य झाले त्यांचा त्यांचा गौरवपर नामनिर्देश प्रस्ताववर्णेत केला आहे. चुकून कोणाच्या नांवाचा अगर मदतीचा उद्घेख राहिला असेल तर त्यांनी उदार मनाने आम्हांस क्षमा करावी. दीर्घकाल चाललेल्या एवढथा मोठाचा कामार्शी संबंध आलेल्या सर्वच व्यर्कांचा किंवा गोर्धीचा आठव रहातो असे नाही, तेव्हां ज्यांचे आभार प्रस्ताववर्णेत मानावयाचे राहिले असतील त्यांचे या ठिकार्णी मोठाचा कृतज्ञतेने मानीत आवृत्त.

कोशांत अनेक कारणांमुळे ज्या चुका राहून गेल्या आहेत त्यांच्या दुरुस्त्या व पुरवणी शब्दसंग्रह देण्याचा विचार तरं रहित करावा लागत आहे, याचे फार वाईट वाटते. अगोदर कोशाचे दोन भाग वाढले म्हणून कांहीं ग्राहक आमच्यावर नाखूष आहेत. त्याप्रमाणेच आतांच घाईने पुरवणी काढण्यापेक्षां कांहीं काल थांबून गळलेले शब्द वगैरे जमविण्यास कांहीं अवधि जाऊं देऊन पुरवणी काढल्यास ती अधिक उपयुक्त होईल असे वाटते व तशी ती आज जरी नाहीं तरी पुढे लवकरच काढू. तोंपावेतों कोशांत आढळणाऱ्या उणीवा व चुका आम्हांस दाखवून ठेवाव्यात अशी सर्वोना आग्रहाची विनंति करतों.

झानकोशप्रमाणेच याहि कोशाचे संपादन-प्रकाशन सावेजनिक मदतीवर झालेले आहे. हीच अखंड मदत आम्हांस सर्वोत महत्त्वाची वाटते. आपल्या महाराष्ट्र जनतेला अशा व्यापक राष्ट्रसंवर्धक काऱ्याची महती पटलेली आहे याची आमच्या सारख्यांना नेहमीं प्रचीति येते. यापुढे आम्ही घेऊं त्या कामांत आम्हांस अखिल महाराष्ट्राचा पाठिंबा राहील असा विश्वास वाटतो.

शेवटी, ज्यांना हा महाराष्ट्र शब्दकोश अर्पण केला आहे, त्या महाराष्ट्रभाषाभिमानी महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांना कोश पुरा झालेला पाहून फार समाधान होईल याबदल आम्हांस धन्यता वाटते. परमेश्वराने महाराज साहेबांस दीर्घायुरारोग्य देऊन त्यांच्याकडून अधिकाधिक वाडमयाभिवृद्धि करवावी अशी त्यास प्रार्थना आहे.

आतां अखेरीस ज्या जगनियंत्या परमेश्वरी शक्तीने आमच्या द्वातुन हे क्लेण आपल्या महाराष्ट्र माषेच्या अंगावर चढविले व या दहा वर्षांच्या अवधीत संपादकवर्गास काऱ्यक्षम व एकत्र ठेबले व सहकार्यांचे उदाहरण घालून दिले त्या सर्वश्रेष्ठ शक्तीस वंदन करून मराठी भाषेच्या जाजवल्य अभिमानी व तिच्या गौरवास कारण झालेल्या परमपूज्य अशा महाराष्ट्रीय संत व कविवर्य झानेश्वरांच्या शब्दांत हे निवेदन पूर्ण करतों.

जे मज तुम्हां आड । होते भेदाचे कबाड । ते फेडोनि केले गोड । सेवासुख ॥ -ज्ञा १८.१५७४,

प्रस्तावना

**हनुमानेव विजानाति भ्रमं सागरलंघने ।
तथैव ग्रंथकर्तैव ग्रन्थकर्तुः परिश्रमम् ॥ – रामचंद्र-मनुस्मृति टीका.**

विषय प्रवेशः—मराठीमध्ये शब्दकोशरचनेचे जे प्रथम आजपर्यंत झाले त्यांची सविस्तर माहिती शब्दकोशाच्या पहिल्या विभागाच्या प्रस्तावनेते दिलीच आहे.

त्यानंतर या शब्दकोशाच्या रचनेवा प्रथम कल्पनेपासून पूर्ण होईपर्यंतचा इतिहास येथे देण्याचे योजिले आहे. हेतु हा की या कोशरचनेच्या कार्यांमध्ये प्रथम कल्पना कशी आली, तिळा मूर्त स्वरूप येण्याच्या मार्गात कोणकोणती परिस्थिति उत्पन्न झाली व प्रत्यक्ष कार्यारंभापासून अखेरीपर्यंत कोणकोणत्या घटना व किंया घडत गेल्या याचे थोडक्यांत टांचण कस्तु ठेवल्यास अशा कार्याभिंव्ये पडणाऱ्या आगामी कार्यक्रमांस त्याच्या वाचनापासून कार्य पद्धतीचा बोध व्हावा, त्यांतील अडचणीची कल्पना यावी, न्यूनत्वाचा बोध व्हावा, वैगुण्यांची जाणीव व्हावी व पुढील प्रथनामध्ये मार्गील अनुभवाचा फायदा मिळावा व शक्य तीवैगुण्ये त्यांची कारणे लक्ष्यांत घेऊन दूर करण्यांत यावी. असो.

प्रथम कल्पना:—शब्दकोशाची कल्पना माझ्या मनांत प्रथम इंद्रूल्या संमेलनाची हकीगत वाचतांनाच आली. १९१७ मध्ये इंदूर येये जे साहित्यसंमेलन भरलेले त्यावेळी तेथें मराठीमध्ये एक सर्वीगीण शब्दकोश असावा ही कल्पना प्रामुख्यानें मांडली गेली असें उत्पत्तांतून मी वाचले. १९१६ सार्ली एलएल. बी.न्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यावर कोठील सनद काढावी वैरे विचार कीत असतां महाराष्ट्रीय झानकोशाचे कार्य नुक्तेच सुरु झालेले होते त्यांत प्रथम फुरसुदीच्या दिवसांत कांहीतीरी कार्य करावे. म्हणून काम करण्यास मी नुक्ताच आरंभ केला होता. त्यावेळी प्रत्यक्ष वाडमयक्षेत्रांत असें मी प्रथमच पाऊळ टाकले होते तेव्हां प्रत्यक्ष संमेलनास हजर राहण्याइतकी उत्सुकतेची तीव्रता उत्पन्न झाली नव्हती. त्याचवेळी महाराष्ट्रीय वाडमयसूचीचे कार्य निकडीने व शक्य तितक्या थोडक्या वेळांत करावयाचे टरले होते व त्या सूचीचे संपादनाचे काम मजक्कडेच वेण्यांत आल्यासुले तशी सवड अशी मुळीच नव्हती, परंतु झानकोशाप्रमाणेच शब्दकोशाचेहि

कार्य हे एक अत्यंत महस्वाचे असून मराठी भाषेत ते होणे अवश्य आहे अशी मनामध्ये एक प्रकाराची निश्चित वृत्ति उत्पन्न झाली होती किंविहुना आधीं झानकोश कीं आधीं शब्दकोश अशा प्रका-रची चर्चाहि त्यावेळीं आमच्या संपादक मित्रमंडळीत चालत असे. इंदूर येये अशा तदेचा शब्दकोश तयार करावयाची निश्चित कल्पना झाल्याचे ऐकण्यांत आले.

त्यासंबंधाने इंदूर येये भरलेल्या नवव्या महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनाच्या इतिवृत्तांत पृष्ठ दोनवर पुढे दिल्याप्रमाणे मजक्कर आढळतो.

“ साहित्यसंमेलन आतांपर्यंत आठ वेळां ठिकठिकाणी भरले पण प्रत्यक्ष व चिरस्थायी असें महस्वाचे कार्य त्याच्या हातून म्हणण्यासारखे कांहीच झाले नाहीं असा आक्षेप वारंवार घेण्यांत येत असतो. या अपवादाला जागा ठेवून नये व कांहीतीरी प्रत्यक्ष कार्याची योजना यंदाचे संमेलनांत सर्वोच्चया विचारानें तयार होऊन शक्य तितक्या त्वरने अंमलांत यावी म्हणून या गोष्टी-संबंधाने चर्चा करण्यासाठी रा. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी ठिकठिकाणच्या प्रमुख साहित्यसेवकांस पंत्रे लिहून संमेलनाचे आदले दिवशी म्हणजे ता. ८ मार्च रोजी हजर राहण्याविषयी त्यांस विनंती केली होती. त्याप्रमाणे सुमारे पाऊळशे गृहस्थांची खासगी सभा रा. ब. सरदार किंवे यांचे बंगल्यांत ता. ८ मार्च रोजी तिसरे प्रदर्शी भरली होती. रा. आपटे यांनी प्रत्यक्ष कार्य करण्यासंबंधाची आपली योजना मंडळीपुढे मांडली व तिच्या आपील प्रती मंडळीत वांटल्या. ही योजना परिशिष्टांत दिली आहे. (प्रस्तुत अहवालास परिशिष्ट नाही !). या योजनेत अप्रस्थान मराठी भाषेचा कोश तंयार करण्याच्या कामास दिले होते हा विषय अंत्यंत महस्वाचा असल्यासुले इतर सर्वे गोष्टी बाजूला ठेवून कोशाची रचना या एकाच विषयावर जवळ जवळ तीन तास चर्चा करण्यांत आली. आणि शेवटी-१ रा. हरि नारायण आपटे, पुणे (अंग्रेज). २ रा. गणेश सदाशिव भाटे, मुंबई. ३ रा. जनार्दन विनायक ओळ, पुणे. ४ रा. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले,

पुणे. ५ रा. विनायक कुल्ले, हंदूर. ६ प्रो. परशुराम नारायण पाटणकर, देवास-या गुड्यांची कमिटी कोशाच्या योजनेला व्यवस्थित स्वरूप देखासाठी नेमण्यांत आल्यावर रात्री ८ वाजतां सभा घरखास्त क्षाली.”

या कमिटीने पुढे काय कायै केले आबहल कोठे वाचनांत आले नाही.

पुढे १९२१ मध्ये बडोदे यें जे ददावे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन भरले त्यास ज्ञानकोशमंडळाचा प्रतिनिधि म्हणूनच मला पाठविण्यांत आले होते. त्यावेळी रा. वासुदेव गोविंद आपटे हे प्रवासांत आमचे वरोवरच होते तेव्हां प्रवासामध्ये व नंतर प्रतिनिधि-वसतिगृहांत शब्दकोशाबहल मागील संमेलनांत काय ज्ञाले व ते कायै कसे करता येईल यासंबंधी वारंवार चर्चा चाले व त्यावेळी हंदूर संमेलनांत या कायाकरितां दहा हजार रुपये मिळाल्यावहल मधून मधून उलेख येत तेव्हां दहा हजार रुपये मिळतील तर आम्ही तेव्हांच शब्दकोश तयार करून दाखवू असें मी सहज म्हणालो; परंतु ते कायै ताबडतोब दार्ती घेण्याची खरोखर त्यावेळी माझी किंवा आमच्या मंडळीची हि तयारी नव्हती; कारण ज्ञानकोशाचे फक्त दोन भागच प्रसिद्ध ज्ञाले होते व तेहि प्रस्तावनाखांडाचे, खच्या ज्ञानकोशाचा अथापि आरंभ व्हावयाचाच होता व त्याची प्रचंड जवाबदारी डोक्यावर असतां दुसरे कायै अंगावर घेण्याची गोषुदां काढणे शक्य नव्हते. तथापि शब्दकोश व्हावा ही जनतेची इच्छा कायम होती व तसा एक ठाव बडोदे येथील साहित्यसंमेलनांत मान्यदि ह्या ज्ञाला होता तो ठाव असा:-

म रा ठी श व द को शा सं बं धी:- “मराठी भाषेचा विस्तार महस्व व तिजमधील शब्दभांडार लक्षांत घेता, विशेषत: तिच्या वाढत्या अऱ्ययनाचीं व प्रगतीचीं स्पष्ट चिन्हे दिसुं लागलेली आहेत. अशावेळी मूलरूपे, शब्दसिद्धि, समाचार्थक शब्द, योजनादर्शक अवतरणे वैरे सर्व अंग-उत्पांगांनी पूरी असा व्यापक व विस्तृत मराठी शब्दांचा कोश अत्यंत अवश्य असून मराठी साहित्य परिषद, इतर साहित्यसभा व महाराष्ट्रांतले लोक यांच्या सहकारितेने किंवा व्यक्तिस्फूर्तीने ही उणीव लवकरच भरून निघेल अशी या समेस आशा वाट आहे.”

प्रस्तुत ठाव इतका महस्वाचा व निकडीचा होता की या कोशाच्या आवश्यकतेसंबंधी विवेचन करण्याची मुर्हीच जस्तर न भासल्यामुळे व यासंबंधी सर्वांचे ऐकमत्य असल्यामुळे हा ठाव अछ्यक्षांकहूनच मांडण्यांत आला.

त्यानंतरहि ही कल्पना माझ्या मनांत घोळत राहिलीव होती तिला पुन्हां चालना पुणे येथील साहित्य संमेलनांत मिळाली. त्यापूर्वी केसरीमध्ये महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश पुरा ज्ञाल्यावर ज्ञानकोशाच्या संगाहकवर्गांनि जे पुढील कायै अंगावर व्याख्याचे

त्याबहल सुचना म्हणून २३ नोव्हेंबर १९२६ च्या ‘केसरी’ पत्रांत एक पत्र प्रसिद्ध ज्ञाले होते ते पुढे दिले आहे.

ज्ञानकोशमंडळास व महाराष्ट्रास विनंति

“ज्ञानकोश मंडळानें अंगीकारलेल्या ज्ञानकोशाचे काम आता योडाचा दिवसांत पुरें होणार आहे. मंडळानें हें जे काम शिरावर घेतले होते ते किंती जिकीरीचे, खर्चाचे व अडचणीचे होते लाची तसल्याच कामांत जे कोणी पडले असतील त्यांचा कल्पना येईल. असल्या कामाची सांगता करण्यास नाना प्रकारचे किंती कष्ट पडतात व निरनिराळधा आपत्तीना कसे तोंड यावे लागते आणि वेड्या-वांकदया व खांचखल-ग्यांच्या चाकोरीतून मोठ्या कुशलतेने गाढी नेऊन ठरलेले ठिकाण कसे गाठावे लागते हें सांगणे सोर्पे असले तरी करणे बहूत कठीण आहे. परंतु असलेले विकट काम पूर्ण करून डॉ. श्री. ठंय. केतकर हे आणखी एक महिन्यानें आरंभलेल्या या वाढमय-यज्ञांतून मोकळे होऊन अवघृत स्नान करणार आहेत.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ जरी अनुूनी ज्ञाले तरी त्यांने एकदां जे ज्ञानमय यज्ञचक्र प्रवर्तित केले ते कायमचे बंद करावे काय? असा एक प्रश्न मराठी भाषेच्या अभिमान्यांपुढे येत आहे. आमच्या मते हें चक्र आणखी असेंच पुढे चालावे. तशी सोय या मंडळाच्या स्थापनेच्या नियमावलीत आहे. मंडळानें पहिल्या प्रथम ज्ञानकोश काढावा व मग इतर मराठी ग्रंथ काढावेत आणि तेंगेकरून मराठी वाढमयांत भर घालावी अशी ही सोय आहे. तिचा फायदा घेऊन या मंडळानें ज्ञानकोश संपल्यावर असल्या जातीचे दुसरे एखादे काम अंगावर घ्यावे असे आम्हांस वाटून. असे केल्यावै आज अनेकवर्ष मंडळांत काम करून बहुश्रुत व जाणता बनलेला संपादकवर्ग फुदन पांगला न जातां ज्ञानकोश-कार्यालयांतच कायम राहू शकेल. वाढमयाच्या कार्मी असल्या वर्गांची किंती आवश्यकता आहे हें स्पष्ट करण्याची जरूरी नाही. असर्ली कामे अनेक प्रकारचीं सांगता येण्यासारखी आहेत; पण तूर्त आम्ही पुढील एक कायै सुचिविरों, ते म्हणजे मराठी भाषेचा “बृहत्कोश” काढणे. सध्यां असा मराठी कोश अस्तित्वांत नाही. श्री. वा. गो. आपटे यांचा “मराठी शब्दरत्नाकर” नांवाचा एक कोश आहे पण तो छोट्या स्वरूपांत आहे. सर्वांगांनी परिपूर्ण असा नाही, असें खुद कर्त्यानेहि आपल्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहिले आहे (पृ. ११). यानें आपल्या कोशास तसल्या भावी सर्वांगमुंदर “कोशाचा कच्चा खर्डा” असे म्हटले आहे. म्हणून खरोखरच असल्या एका कोशाची सांप्रत आवश्यकता आहे.

या कोशाचे स्वरूप थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे मराठी भाषेतील (ज्ञान आणि नवे) एकूण एक कच्चा, अंगांचा मत-

ठींतच सांगितलेला अर्थ यांचा संग्रह त्यांत असावा. असे प्रयत्न यापूर्वी कांहीं ज्ञाले आहेत; उदाहरणार्थे—

(१) मानभावी मराठी कोश, पंधराब्या शतकांतील दत्त-
राज महानुभाव—यानें कल्न ज्यास “टीप” असें नांव ठेविले आहे तो.

(२) शास्त्रयांच्या १८२९ तील कोश.

(३) गोडबोले यांचा १८६३ तील हंसकोश.

(४) मुळे यांचा १८६७ तील कोश.

(५) गोडबोले यांचा १८६७ तील नवीन कोश.

(६) याच सालांतील सुवह कोश.

(७) हंस यांचा रत्नकोश.

(८) बापट व पंडित यांचा शुद्धकोश.

(९) भारत इतिहास मंडळाचा फार्शी—मराठी कोश, इत्यादि याखेरीज आणखीहि कांहीं कोश ज्ञालेले आहेत. पण या सर्व कोशांत अपूर्णता असून कांहीं कांहीं कोश तर विशिष्ट विषयापुरतेच तयार ज्ञालेले आहेत. शिवाय कांहीं कोश सुमारे १७० वर्षांपूर्वीचे जुने आहेत. अर्थात गेल्या शतकांत मराठी भाषेत ज्या हजारों नवीन शब्दांचा भरणा ज्ञाला आहे त्यांचा समावेश त्यांत साहिजिक ज्ञालेला नाही. आज देशी व विदेशी अशा अनेक शास्त्रांचा व विषयांचा मराठी भाषेशी संबंध आलेला आहे व येत आहे. यासुळे तदर्दंगत बनलेल्या नवीन मराठी शब्दांचे कायमचे समावेश कोशांत होणे जस्तर आहे. असे कांहीं फुटकळ प्रयत्न तुृत ज्ञाले आहेत व होत आहेत. पण तेहि विशिष्ट विषयापुरते मर्यादितच आहेत. खेरीज या २५। ३० वर्षांत मराठीचा अभ्यास विद्रोह, लोक ज्यास्त आस्थेने कर्तृ लागेले असून मुंबई, नागपूर या युनिव्हर्सिटींच्यांनी मराठी भाषेकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरुवात केली आहे. पुढे—मार्गे महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी निघणार असें घाटत आहे. महाराष्ट्रशिवाय परप्रांतीय कांहीं युनिव्हर्सिटींच्यांनी आपल्या उच्च अभ्यासक्रमांत मराठीचा समावेश केला आहे. अशावेळी मराठी भाषा शब्दस्तपांने एकेजार्गीं विराजलेली दिसिंग अत्यवश्य आहे. आजची मराठी भाषा शास्त्रयांच्या कोशाच्या वेळच्या मराठी भाषेपेक्षां पुष्कळ पुढे गेली आहे. फार्शी किंवा आर्बी शब्दांचा त्याकाळीं जितका भरणा मराठींत ज्ञाला होता तितका किंबहुना त्याच्यापेक्षां जास्त इंग्रजी व इतर कांहीं युरोपीय भाषा यांच्यांतील शब्दांची भरती आजच्या मराठींत ज्ञाली आहे. असेत्या परकीय शब्दांचे मराठींतून उच्चाटण करण्याचे कांहीं प्रयत्न हल्ली चालू आहेत. ते सफल होवोत किंवा निर्फल होवोत त्याचा विचार करणे

शब्दांनीं वस्तुजात अथवा पदार्थमात्र जाणविला जातो तो प्रत्येक शब्द असल्या कोशांत समाविष्ट होऊन त्यांचे उप-बृंदण ज्ञालें पाहिजे, मग तो स्वदेशी असो किंवा परदेशी असो. भाषेची वाढ व्हावयाची असल्यास व ती अनेक लोकांना (किंवा देशांना) समजावी अशी इच्छा असल्यास स्वभावेत आवश्यक अशा परकी शब्दांचे समावेशन होणे अपरिहार्य आहे. म्हणून अशा परकी व देशी सर्व शब्दांची कुळकथा व विस्तार असल्या कोशांत पाहिजे. मूळ शब्द, त्याचा धात्वर्थ, प्रसंग विशेषाने बनलेले त्याचे (आदल्टील तेवढे) अर्थ, त्यांचे व्याकरणांतील स्वरूप, त्यांची जात, विशेष अर्थ जेथे होतात तेथेले संदर्भ, त्यावरील संक्षिप्त टीपा (आणि वाटल्यास जे परके लोक मराठी भाषा शिकतात त्यांच्यासाठी अगर्दी मोजके इंग्रजी प्रतिशब्द) इत्यादि प्रकारची कोशाची रचना असावी. शब्दाबोरवर मराठी भाषेत रुढ ज्ञालेल्या म्हणी व वाक्प्रचाराहि कोशांत ध्यावेत. याखेरीज जितक्या अंगांनी शब्दांचे स्वरूप जास्त स्पष्ट करतां येईल तितक्या अंगांचा त्यांत समावेश व्हावा. सारांग, वर सांगितल्याप्रमाणे आज मराठी भाषेत जे एकूण एक शब्द आहेत त्यांचा अर्थ मराठी भाषेत देणारा सर्वोंग परिपूर्ण असा एक वृहत्कोश होणे जस्तर आहे. तेव्हां आमची ज्ञानकोश मंडळास अशी अत्याग्रहाची सूचना आहे की, त्यांने असला मराठी कोश निर्माण करण्याचे काम याउदें तात्काळ हार्ती घ्यावें. एतद्विषयक व्यावहारिक ज्या कांहीं योजना करावयाच्या त्या ज्ञानकोश मंडळास सांग-प्याची विशेष जस्तर नाही. कारण त्याला याचा अनुभव आहे. ज्ञानकोश मंडळाप्रमाणे बृहन्महाराष्ट्रालाहि आमची विनंती आहे की, त्यांने हे कोशांचे काम मंडळाने हार्ती घेण्याबद्दल सक्रीय सहानुभूती दाखवावी आणि सर्वतोपरी मदत करून हे मंडळाने आरंभलेले यज्ञचक पुढे चालू ठेवण्याचे श्रेय पदरांत ध्यावें.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाची उभारणी कंपनी तत्वावर म्हणजे व्यापारी दृष्टीने करण्यांत आली होती. परंतु अशीं कामे स्वार्थ-त्यागाच्याच बळावर अखेर निश्चिततेने आणि यशस्वितेने परतीर गांठतात असें आम्हास वाटते. तरी इकडे लक्ष ठेवून आणि व्यवहार दृष्टीचाहि यथाप्रमाण अंगिकार करून कोशाकार मंडळींनी नूतन उपक्रम करावा अशी आमची सूचना आहे.”

खंडेराव चिंतामण मेंहैदले. दत्तो वामन पोतदार. सदाशिव महादेव दिवेकर. दत्तात्रेय विष्णु आपटे. या पत्रास प्रेरणा कोरून मिळाली होती हैं चाणाक्ष महाराष्ट्रीयांनी तेव्हांच ओळखले होते.

त्यानंतर पुणे येथे भरलेल्या बाराव्या साहित्यसंमेलनांत पुढे दिल्याप्रमाणे एक ठाव स्वीकृत करण्यांत आला.

‘मराठी भाषेचा एक सर्वोगीण बृहत्शोश व्हावा असे या सभेचे मत आहे व हे काम ज्ञानकोशांतील संपादक मंडळानें हाती घ्यावें अशी या सभेची शिकारस आहे आणि महाराष्ट्र साहित्यपरिषेदने या कार्यास सर्व प्रकारे साहाय्यक व्हावें.’ प्रस्तुत ठाव श्री. ना. गो. चापेकर यांनी मांडळा होता व श्री. वा. म. जोशी यांनी त्यास अनुमोदन दिले होते. (-अहवाल पृ. २५).

याच वर्ळी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची जी सभा संमेलन प्रसंगीच पुणे येथे भरली होती त्या सभेत शब्दकोशाची योजना तयार करण्याकरिता एका ठावानें एक समिति नेमण्यांत आली होती व खर्चाकरिता १०० रुपये मंजूर करण्यांत आले होते. या समितीत श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर व कांही पुणे व मुंबई येथील गृहस्थांची नांवे घालण्यांत आली होती व रा. य. रा. दाते यांस या समितीचे चिटणीस नेमण्यांत आले होते. या समितीची एक सभा जुळै १९२७ मध्ये मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयांत बोलावण्यांत आली होती परंतु त्या सभेस चिटणीसाशिवाय कोणीच उपस्थित झाले नाही.

पुढे अशा कोशाची एक योजना मी स्वतःच तयार करून गवाल्हेला भरणाऱ्या परिषदेच्या सभेपुढे मांडावयाचे ठरविले व ती छापून बेळन ल्यान्या प्रती समितीच्या सभासदांकडे पाठविल्या व त्यांची अनुमति मागविली, त्या योजनेस रा. श्री. कृ. कोल्हटकर यांची अनुमति आली होती बाकी कोणा-कडून उत्तर आले नाही. सदर योजना पत्रक नं. २ म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आली होती ती अशी.

महाराष्ट्र शब्दकोशी-स्वरूपयोजना.

हा शब्दकोश कां व कसा काढावयाचा याची सामान्य रूपरेखा आम्ही पहिल्या पत्रकांत दिली आहे (हे पत्रक पुढे दिले आहे); येथे कोशाच्या स्वरूपासंवर्धी योजना देतो.

का ये क्षेत्र—आतांपर्यंत जे कोश प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांत साधारण अभिजात मराठी म्हणून जिला म्हणतां येईल अशा (ड. पुणे-सातारा प्रांतां बोलल्या जाणाऱ्या) मराठी-चाच भरणा केला गेला आहे. क्वचित् एखाद्या कोशांत तुरळक तुरळक कोंकणी भाषेतील शब्द आले आहेत पण ते फार कमी आहेत. कोंकणी सोडल्यास इतर प्रांतिक मराठी भाषांचा शब्दसंग्रह असल्या कोशांत आढळत नाही. आम्ही आमच्या या कोशांत ही पहिली सुधारणा करणार आहो, म्हणजे खास पुणेरी भाषा तर यांत येईलच, परंतु तिच्यावरोबर सातारी झर्क भाणवेशी, वायवेशी (वाई), कोल्हापुरी, मगरी, बाग-

लाणी, खानदेशी, अहिराणी, बालेघाटी, बंहाडी, गंगथडी (मराठीचा मूळ प्रांत अथवा तिचे माहेर ही गंगथडीच होय), वैतुली, नागपुरी यांचा समावेश होईल. तसेच कर्नाटकाच्या सीमेवर असलेल्या विजापूर, धारवाड, बेळगांव, दक्षिण महाराष्ट्रांतील कांही संस्थाने, निजामाच्या संस्थानांतील कांही जिल्हे इकडील कानडी-मराठीचा अंतर्भव करण्यांत येईल. शहाजीराज भोंसले यांनी कर्नाटकांत आपले ठाणे बैंगलूरपासून येठ तंजावरपर्यंत बसवून भराठीचा प्रसार तिकडे केला होता. हे मराठीचे वर्चस्व परवां परवांपर्यंत म्हैसुर व मद्रास येथील दफतरांत चालू होते. त्यामुळे त्या प्रांतांत सरकारी काम-काजांत जी मराठी शिक्क राहिली होती ती हुडकून तिलाहि कोशांत समाविष्ट होण्याचा मान देण्यांत येईल. यानंतर वसई ते रत्नागिरीपर्यंतची कोंकणी, गोव्यांतील गोमांतरी, तिच्या शेजारची कारवारी या समुद्रकिनार्यावरील भाषा आम्ही घेऊ. मराठ्यांनी आपली संस्थाने जेथे जेथे स्थापिली तेथे तेथे मराठी भाषा नेली होती, ती अद्यापि ब-याच संस्थानांतून जिवंत आहे. अशा संस्थानांवैकी बडोदे, इंदूर, गवालहेर, धार, देवास द्वीं संस्थाने मोठी आहेत. या संस्थानांत मराठी चाल आहे. मात्र कांही ठिकाणी तिने नेमाडी, हिंदी, रांगडी, गुजराती, काठेबाडी अशा निरनिराळया ओढण्या किंवा बुरखे आपल्या अंगावर घेतले. परंतु त्या बुरख्यांतून तिचे मूळचे महाराष्ट्रीय स्वरूप स्पष्ट दिसून येते. अर्थात् या भाषांचा अनादर करणे म्हणजे मराठीचाच अनादर केल्यासारखे होणार म्हणून याहि भाषां (किंवा प्रांतिक भाषां)तील शब्द आमच्या कामापुरते आम्ही घेऊ. काशी हे प्राचीन विद्यापीठ आहे व तेथे प्राचीन कालापासून महाराष्ट्रीय पंडितांची परंपरा कायम आहे म्हणून काशी व तिच्या आसपासच्या क्षेत्रांतील मराठीचाहि सन्मान आम्ही करू. एकंदरीत सांप्रतच्या हिंदु-स्थानांत मराठी भाषा ज्या ज्या प्रांतां बोलली जात असेल त्या त्या ठिकाणच्या बोलींतील शब्दसंग्रह जमवून तो कोशांत समाविष्ट करण्याचा व त्या ठिकाणी त्याचे प्रांतिक नांव देण्याचा आम्ही याच्याच्य ग्रयत्न करावयास तुकणार नाही.

व्या करण व व्युत्पत्ति—असा शब्दसंग्रह तयार क्षाल्यावर त्याची व्याकरणविषयक वर्गवारी देण्यांत येईल; म्हणजे त्या त्या शब्दांचे स्थान व्याकरणांत काय आहे हे सांगण्यांत येईल.

भाषाशाब्दाचा एक ढोळा व्याकरण तर दुसरा व्युत्पत्ति हा असल्याने शब्दांची व्युत्पत्ति लावण्यांत येईल. अर्थमेदाने ही निसर्कती निरनिराळी होण्याचा संभव असतो; अशा ठिकाणी ते अर्थमेद व व्युत्पत्ती सांगण्यांत येतील.

अ र्थे नि श्च ति—यानंतर शब्दांचे वेगवेगळे अर्थे यावयाचे अर्थात् ते अर्थे वेगवेगळे कसे बनले त्याची ततदर्शक उदाहरणे यावी लागतील; म्हणजे त्यांचे आधार किंवा संरभे यावे लागतील. ते कवित् एखाच्या वाक्यखंडांत तर कवित् सर्वं वाक्यांत हिं आढळणार. त्यामुळे ती वाक्यखंडे किंवा वाक्ये उधृत करावी लागणार. याप्रमाणे शब्दाच्या नांवापासून त्याच्या अर्थापैर्यंत त्यांच्या वरील होणाऱ्या संस्काराचे वर्णन येथर्पैर्यंत केले. आतां कोशाच्या दुसऱ्या अंगांके वळतो.

शब्द सं शो ध न—आपल्या मराठी भाषेच्या जन्माबद्दल पंडितांमध्ये वाद चालू आहे. कांहीच्या मर्ते तिचा जन्म शक १००० च्या सुमाराचा आहे (कै. डॉ. गुणे वैगैरे मंडळी) तर कांहीच्या मर्ते शक ६०० मध्ये ती जन्मास आली (कै. वि. का. राजवाडे वैगैरे मंडळी). या वादांत आम्हांस पडावयाचे नाही व कोणत्याहि एका पक्षाचा आप्रह आम्हांस धरावयाचा नाही. तर प्रत्यक्ष प्रमाणांनी मराठीचा उद्दम मार्गे किती जातो, हे पाहावयाचे आहे; तें पुढीलप्रमाणे:—

पुष्टक कालपैर्यंत अशी समजूत होती कीं, विवेकतिंधु व ज्ञानेश्वरी हेच काय ते मराठीतील आय गथग्रंथ होत. पण ही समजूत अलीकडील १५-२० वर्षीत पालटली आहे. कै. वि. का. राजवाडे यांनी महानुभावांच्या वाडमयाचा शोध लावून तें उजेढांत आणण्याचा पहिला मान पटकावून असे सिद्ध केले कीं, मुकुंदराजाच्याहि थोडेसे मार्गे मराठीचे नागर स्वरूप दृष्टीस पडते. या महानुभावी वाडमयांने मराठी भाषेचा नानाविध विलास दृष्टिगोचर होऊन लागला आहे. गद्य, पद्य, कोश, व्याकरण, प्रवासवर्णन वैगैरे मराठीची अनेक अंगे आपल्यास दिसून लागली आहेत. महानुभावांच्या या प्राचीन ग्रंथांत देवगिरीजवळची—यादव राजवर्टीतील—खरीखुरी मराठी आढळते. तिला म्लेंच्छस्पर्श बिलकूल झालेला नाही; असे हे “देशीकार लेणे” आहे. या पंथांतील महीदव्यास, महादंबा, भास्करव्यास, भावेदेवव्यास वैगैरे आय कवी आणि कवयित्री असून त्यांनी बाराच्या शतकाच्या शेवटच्या चरणांत ग्रंथनिधत्ति केली आहे (उदा. लीलाचरित्र, धवळे, शिशुपालवध, पूजावसर इत्यादि). शक १२७५ मध्यील एका ग्रंथांत तत्कालीन बन्हाडांतील कांहीं तीर्थयात्रांचे व क्षेत्रांचे वर्णन आहे. पंधराच्या शतकांत दत्तराज नांवाच्या एका महानुभावांने प्रसिद्ध महानुभावी ग्रंथांतील कठिण शब्दांचा एक कोश केला आहे; तो कोश तर आम्हांस अवश्य पाहावा लागेल. कदाचित् मराठी भाषेतील हाच प्रथम कोश असावयाचा! या पंथाचा प्रसार पंजाब व पेशावरकडे झाला असल्याने त्याच्या तत्प्रतंस्थ मठांतून मराठी भाषेत लिहिल्या गेलेल्या पोर्ख्या वाचल्या

जातात व तेशील मठपती मराठी बोलतातहि. तेव्हां या मराठी बोलणाऱ्या महानुभाव पंजाबी, काश्मिरी (काश्मिरांत हिं या पंथाचे मठ आहेत) लोकांना म्हणजे त्यांच्या मराठी भाषेला सोहन कसे चालेल? त्यांच्या वरोबरच महानुभावांचे प्राचीन प्रथंहि अवलोकन करून त्यांतील शब्दसंग्रह आमच्या कोशांत सांठविणे भाग आहे.

महानुभावांचा स्वतंत्र पंथ व त्यांचे स्वतंत्र वाडमय सोहन आपल्या मराठी संतकर्वीच्या वाडमयाकडे आपण पाहिल्यास मन दडपून जाईल, इतका तो वाडमयोदधि विस्तीर्ण आहे. मुकुंदराजापासून होनाजीबाळापैर्यंतचे हे कवी घेतल्यास त्यांची संख्या सुमारे ७२३ पर्यंत म्हणजे ठोकलमानाने ७०० पर्यंत भरते (संतकविकाच्यसूचि पढा). या कर्वीची परंपरा शक १११० पासून शक १७४० पर्यंतची असल्याने त्यांच्या ग्रंथांत ६५० वर्षीच्या मराठीचे स्वरूप आढळेल. या अर्धसहस्रकाच्या कालांत मराठीचे हे स्वरूप कसकसे बदलत गेले, देवगिरीवर झळकणाऱ्या मुरुंगवराहांकित घजापासून शनिवारवाड्यावर लागलेल्या युनियन झेकड्या बावच्यापैर्यंतचा काळ या मराठीने कोणकोणी वळणे घेत पाहिला, यादवांचे स्वराज्य, मुसलमानांचे पराराज्य, शिवाजीचे स्वराज्य व पुन्हां इंग्रजांचे पराराज्य या कालखंडांत तिचा प्रकर्ष किंवा अपकर्ष कसकसा झाला, हे उभयन येते. म्हणून या संतकर्वीच्या सर्व वाडमयाची ओळख करून वेणे जहर आहे. पण हे काम अत्यंत अवघड असल्याने त्यांतील प्रख्यात प्रख्यात व्यक्तीची प्रसिद्ध प्रसिद्ध कामगिरी तेवढीच पाहावयास परवडेल. ती कामगिरी तपासली म्हणजे मूळ मराठी, मुसलमानस्तृष्ट मराठी, शिवाजीने शुद्धिसंस्कार केलेली मराठी आणि इंग्रजीस्पृष्ट मराठी अशा मराठीच्या निरनिराळ्या परिवर्तनांचे आपल्यास ज्ञान होईल. या ७०० संतकर्वीत नर्मदेपासून रामेश्वरापैर्यंतचे मराठीत काच्यरचना करणेर कवी येत अपल्याने वर आम्ही संगितल्याप्रमाणे मराठी भाषेतील निरनिराळ्या प्रांतिक भेदांचे स्वरूप आपोआपच पुढे येईल. या ६५० वर्षांचे पुढीलप्रमाणे कालखंड करणे शक्य आहे. १ मुकुंद-ज्ञानेश्वरकाल; २ चोभाकाल; ३ एकनाथकाल; ४ रामदयसकाल; ५ निरंजनमाधवकाल; ६ मोरोपंतकाल; ७ होनाजीबाळा काल; या कालखंडांतील विवेकसिंधु (मुकुंदराज), ज्ञानेश्वरी (ज्ञानेश्वर), ज्ञानेश्वरसमकालीन गोरा, चोखा, नामा, जनाबाई वैगैरे संतमंडळीचे अभंग, उषाहरण (चोभा), नाथभागवत, रुक्मिणीस्वर्यंवर (एकनाथ), गीतांगीव (दासोपंत), अपरोक्षानुभूति (शिवराम कल्याणीकर), अनुभूतिलेशदीका (वामनपंडित), महाभारत (मुक्तेश्वर), दासबोध (रामदास), अभंग (तुकाराम),

रामायण युद्धकांड (कृष्णदास सुदृढ़), कथाकल्पतरू (कृष्ण याज्ञवल्ली), सीतास्वरंवर (वेणाचार्ह), समयैप्रताप (पिरिवर), शिवलीलामृत (श्रीवर), गुहवरित्रि (सरस्वतिगंगाधर), भागवत (बहिरा जातवेद), पञ्चविजय (शेखमहंमद), दीपरत्नाकर (रत्नाकर), नित्यानंददरीपिका (शिवकल्याण), आर्यभारत (मोरोपंत), चित्तपुराण (स्टेफेन), भक्तिविजय (महिषपति), कठाव, पौडे वैगैरे (अमृतराय, रामजोशी, अनन्तफंडी), लालण्या पश्चाडे (सगनभाऊ, होनाजी बाळा, परशारम, प्रभाकर, अग्निदास) इ. इ. ग्रंथसंपत्तीचे अवलोकन केले मृद्घणजे वाकीच्या संतकर्वाच्या कार्याकडे विशेष लक्ष दिले नाहीं तरी चालण्यासारखे आहे. तत्रापि त्यांचेहि प्रसिद्ध ज्ञालेले सर्व काव्यवाङ्मय एकदां डोळथांखालून घालावै लागेल. तदनंतर मृद्घणजे शक १७४० पासून आजमितीपूर्थतचे आधुनिक काव्यवाङ्मय पहावै लागेल हैं ओघानेच आले. पाथात्य कल्पनार्थी घरेण होऊन अलिकडील काव्यामध्ये कांहीं नवीन कल्पना शिरल्या असल्यानें नवीन शब्द रुढ होत आहेत तेवढा त्यांचाहि परामर्ष घ्यावा लागेल. हैं ज्ञाले पद्य-वाङ्मयावद्दल.

मराठीतील गश्यवाङ्मयाचा शोध महानुभावातील जुन्या ग्रंथांपूर्यत जातो. त्यांत पद्याइतपत्तच गद्य वाङ्मयहि आहे व तें बाराच्या शतकापासुनचे आहे. तत्पूर्वी मृद्घणजे शक ९६१ च्या सुमारास सुप्रसिद्ध श्रीपति या ज्योतिर्विदानें मराठीत आपली रुत्नमाला गुंफिलीहि आहे. तर तत्पूर्वी कांहीं मराठी शिलालेख किंवा ताप्रपटहि आढळतात. श्रवणवेळगोळ येथील गोमाटाच्या उत्तम्यावर शक ९०५ च्या सुमाराचा एक मराठी शिलालेख आहे. चिरुँदूचा ताप्रपट हा मराठीतील जुना-ताप्रपट आहे. पाटणाचा, पंढरपूरचा चौ-याशीचा, कणीश्वरचा वैगैरे शिलालेख हैं जुन्या मराठीत कोरलेले आहेत. नंतर बखरीचा काल येतो. यावेळी मराठीला फारखीचा बराच स्पर्शी झाला होता. बखरीचे स्वरूप मेस्तके, कथावर्णनपर (बकासुराची बगैर), चरित्रपर (शिवाजीच्या बखरी व पेशव्यांच्या बखरी), शासनशास्त्रीय (अमात्यांची व मल्हारारामरावाची राजनीति), प्रवासवर्णनपर, कठाण्या इत्यादि विविध आहे; त्यामुळे हीं शिलालेखताप्रपत्रेबखरीआदिकल्प साधने पद्धारी लागतील.

शास्त्रीय वाङ्मयावर मराठीत जुने गद्य लिखाण बरेच आहे तुसत्या वैयशास्त्रावर शेंडों बांडे आढळतात (यांत कांहीं बांडे गद्यप्रमाणे पश्यमयहि आहेत). ज्योतिष, शालीहोत्र, रसायन, स्थापत्य, तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांवर मराठीत पूर्वी ग्रंथनिर्माण झाले आहेत. इंग्रजीनंतर या विषयांत भरच पडत गेली आहे; आणि त्यावरोबरच शास्त्रीय परिभाषा नवीन

बनत आहे. अर्थात या जुन्या-नव्या परिभाषांचे संकलन आम्हांला वेणे प्राप्त आहे.

एकोणिसांव्या शतकाच्या पहिल्या चरणांत आमच्याकडील विद्वानांचे लक्ष्य इंग्रजीतील शालोपयोगी अशा पुस्तकांकडे व नंतर इतर प्रसिद्ध पुस्तकांकडे वकून त्यांची भाषांतरे किंवा रूपांतरे करण्याकडे लागले. या भाषांतरांत गद्य वाङ्मयाची बहुतेक अंगे आलीं आहेत. प्रथम हैं काम मिशनन्यांनी हाती घेतले आणि त्याला आमच्यांतील कांहीं शास्त्रीमंडळीनी हातभार लाविला. तदनंतर इंग्रजी शिक्केल्या पिटीने (कै. कृष्णशास्त्री चिपलुणकर) सरकारच्या सांगीवृहन व स्वर्य-स्फूर्तीने हा उद्योग पुढे चालविला. यापुढे धाकटे चिपदूणकरांनी आपली प्रख्यात निंवधमाला काढिली व एक प्रकारे सामाजिक कांतीबरोबरच राजकीय कांतीसहि प्रारंभ केला; त्यानंतर इंग्रजी शिक्कणाची बाढ बरीच झाल्याने व आपल्या मात्रभाषेत उत्तम उत्तम ग्रंथ तयार ठवावेत अशी इच्छा देशांत उत्पन्न झाल्यामुळे सर्व बाजूनीं मराठीचा उत्कर्ष होईल असा प्रयत्न होऊं लागला; तो अजून चालूच आहे. अशा या काळांतील शोणकोणत्या ग्रंथांचा आधार आम्हीं कोशास घेऊं तें येणे सांगणे अशक्य आहे. फक्त एवढेच सांगतां येईल की, २५।२५ वर्षांचे कालखंड पाडून त्या त्या काळांतील उत्तमोत्तम पुस्तकांची ओळख आम्हांस कलून घ्यावी लागेल. अली-कडच्या १०।१२ वर्षांत गेल्या महायुद्धामुळे आमची यौदिक परिभाषा बरीच नवीन बनली आहे. तसेच वंगभंगाच्या चळवळीपासून आजच्या सायमन कमिशनच्या काळांपूर्यत निरनिराळ्या प्रकारची राजकीय परिस्थिति बनत गेल्यामुळे मराठीत अनेक राजशासनशास्त्रीय शब्द नवीन रुढ होत चालले आहेत. सारांश, या सर्व परिभाषांचा संग्रह आम्हाला करावा लागेल.

पूर्वी प्रयत्न—आजपूर्यत ल्हानमोठे मराठी कोश अनेक झाले असून आम्हीं हा कोश पुन्हा काढण्याचा उद्योग कांचालविला अशी शंका येणे साहाजिक आहे; त्यांचे समाधान पुढीलप्रमाणे—आजपूर्यतचे कोश अपुरे होते. आम्हीं आमच्या कोशांतील संप्रहारे जे स्वरूप आतांपूर्यत वर्णन केले, तशा स्वरूपाचा एकहि कोश आमच्या आढळांत नाहीं. मराठी भाषेतील पहिला कोश दत्तराज महानुभावाचा होय; हा कोश केवळ महानुभावातील प्रसिद्ध सात ग्रंथांतील कठीण शब्दांचा आहे, इतर महानुभावी वाङ्मयाचा किंवा तत्कालीन मराठी भाषेचा तो कोश नाहीं. हेमाडपंताचा एक संस्कृत-मराठी कोश द्योता असें कै. राजवाडे मृद्घणत; पण तो उपलब्ध नाहीं. त्याचप्रमाणे त्यांनी सांगितलेल्या शक १२३९ पूर्यतच्या

काळांतील दोन (एक शुद्ध मराठी व दुसरा संस्कृत-मराठी) कोशहि उपलब्ध नाहीत. राज्यव्यवहारकोश प्रसिद्ध आहे खरा पण तो फारशी-मराठी (किंवा अरबी-संस्कृत) आहे आणि तो केवळ राजशासनपरशब्दांचा आहे, म्हणजे अपुराच आहे. इ. स. १८१० मधील कैरेचा व १८२४ तील केनेडीचा हे कोश सांप्रत दुर्मिल असून दुसरा तर मराठी-इंग्रजी आहे. शास्त्रांचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला कोश हल्दी दुर्मिल असून त्यांत हि तत्कालीन सर्व मराठी शब्दसंग्रह असलेला नाही. मोल्स्वर्थ व कडीचा कोश मराठी-इंग्रजी आहे व तो हि आतां दुर्मिल आहे. माधव चंद्रोबाचा शब्दरत्नाकर कोश संस्कृत-मराठी आहे. गोडबोले यांचा मराठी भाषेचा नवीन कोश हा मराठी-मराठी आहे खरा पण तो अत्यंत लहान आहे. हंसकोशांत बहुतेक मराठी पद्यग्रंथांतील शब्दांचा-व तो हि थोडासा-च भरणा आहे. बाबा पदमनजीचा कोश अपुरा असून सांप्रत दुर्मिल आहे. याशिवाय कांही किरदोल कोश अहित पण एक तर ते छोटे छोटे असून त्यांतील कांही एखाद्या विषयापुरतेच आहेत. अशी स्थिति आहे म्हणून सांप्रत आमर्ही हैं काम हार्टी घेतले आहे. आज मराठी भाषेत जेवढे शब्द अहित त्वा सर्वांचा मराठींतील वाक्प्रचार, म्हणी वैगैरे निरनिराळ्या अंगांसह या कोशांत समावेश ब्हावा अशी आमची इच्छा आहे व हेच आमच्या कोशाच्या स्वरूपाचे थोडक्यांत वर्णन आहे. आजच्या अंदाजानें मराठीत सांप्रत पाऊण लक्षाहूतके शब्द असावेत; अर्थात त्या सर्वांचा संग्रह करावा लागेल.

का ये वि भा ग—यासाठी निरनिराळे विभाग पुढीलप्रमाणे पाढले आहेत.

१ शिलालेखवाड्मयः—यांत प्रसिद्ध अप्रसिद्ध सर्व प्रकारचे मराठी शिलालेख येतील; तसेच ताप्रत्रवाड्मयहि येईल.

२ महानुभावी वाड्मयः—हे वाड्मय फारत्व महस्त्वाचे आहे. यापैकी प्रसिद्ध असे योडे आहे, यासाठी अप्रसिद्ध मूळ ग्रंथ पाहावे लागतील.

३ मुकुंद व ज्ञानेश्वर वाड्मयः—यांत मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर व ज्ञानेश्वरकालीन आणि तेथासून एकनाथार्थीतचे इतर संतकवी यांचे वाड्मय येईल. विशेषत: यांत औंवीवाड्मय येईल. उ. विवेकिंसिद्धु, ज्ञानेश्वरी, इत्यादि.

४ एकनाथ-मुकेश्वर वाड्मयः—वरीलप्रमाणे, एकनाथापासून मुकेश्वर, वामन, समर्थपंचायतन यांचे औंवीवाड्मय. उ. एकमार्थी भागवत, मुकेश्वरीभारत, अपरोक्षासुभूति इ.

५ रामदासीवाड्मयः—हे स्वतंत्रच आहे. यांत औंवी, व इतर शोळ, परं अभंग, वैरै झवे प्रकारचे काढव येईल. भी-

समर्थ व त्यांचा संप्रदाय यांचे सर्व वाड्मय यांत येणार उ. दासबोध, समर्थप्रताप, सीतास्वयंवर वैगैरे.

६ अभंग व स्फुट वाड्मयः—यांत नामदेव, नामदेवकालीन इतर संत, ज्ञानेश्वरादिबंधु, एकनाथ, तुकाराम, निळोबा, व सर्व संतकवी यांचे अभंग आणि इतर श्लोक, कटाव, पर्यं वैगैरे वाड्मय यांत येईल. उ. गाथापंचक, काव्येतिहाससंग्रहांतील पदसंग्रहांचे भाग, इतर अभंगांच्या गाथा इ.

७ आर्यवाड्मयः—यांत विशेषेकरून मोरोपंत व यांच्या धर्तीवर ज्यांनी आर्या रचिल्या त्यांचा समावेश होईल. उ. मोरोपंतांचे आर्यभारत, रामायणे, मोरोपंती इतर प्रकरणे, वैगैरे.

८ जुने शाहिरीः—यांत आंगलाई पूर्वकालीन शाहीर, कीर्तनकार, गोंधळी वैगैरेचे पवाडे, लावण्या, गारूड, कटाव वैगैरे सर्व प्रकारचे वाड्मय येईल. उ. शालिग्रामांनी प्रसिद्ध केलेले पोवाडे, रामजोशी, प्रभाकर, होनाजी बाळा, परश्वराम, इत्यादिकांचे लावण्या व पोवाडे, अमृतराय, अनंतफंदी यांचे कटाव.

९ ऐतिहासिकः—यांत ऐतिहासिक कागदपत्रे, वखरी, प्रशस्त्या सांचा समावेश होईल. राजवाडे यांचे खंड, खरे यांचे लेख-संग्रह, काव्येतिहाससंग्रहांतील बखरी, इतिहाससंग्रह, प्रभात, भारतवर्ष वैगैरे मासिकांतील ऐतिहासिक मज़कूर इत्यादि लेख-संग्रह येईल. तसेच भारतैतिहाससंशोधकमंडळानं प्रसिद्ध केलेले वाड्मय.

१० निंबंधमालाकालीन गवः—यांत सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांजपासून विष्णुशास्त्रव्याच्या निंबंधमालेपर्यंत मराठीत जीं जी उत्कृष्ट गव पुस्तके ज्ञालींत्यांचा समावेश होईल. यांत कादंबन्या, निंबंध इत्यादि पुस्तके येतील.

११ आधुनिक काव्यः—यांत केशवसुतापासून आज मिती-पर्यंतच्या आधुनिक कृतींचे काव्यवाड्मय व त्यावील चर्चात्मक वाड्मय यांचा अंतर्भाव केला जाईल. यांत पहिल्या पिठीतील-केशवसुत, लेंभे, आगाशे, भिडे, चंद्रशेखर, विनायक, आपटे इत्यादि मंडळी येतील. आणि दुसऱ्या पिठीतील-गोविंदाश्रज रविकिरणमंडळ, तिवारी, टेकाडे, इत्याहि मंडळी येतील.

१२ मराठी नाट्यः—यांत पूर्वीची लळिते, जुनी नाटके आणि हल्दीची नाटके आणि त्यांवरील वाड्मयांना स्थान दिले आहे.

१३ शाळीयः—यांत जुने व नवे दोन्ही प्रकारचे वाड्मय येईल. जुनी शाळीय परिभाषा (निरनिराळ्या शाळांतील) व हल्दीची परिभाषा यांचा समावेश यांत करावयाचा आहे. सांप्रत अशी सर्वमाझ्य परिभाषा रुठ ज्ञाली नाही. एकाच शाळावर निरनिराळ्या जिल्हांमधीं निरनिराळ्या परिभाषा उपचोमांत आणल्या

आहेत. त्यासाठी त्यांच्याएवजी सर्वेसामान्य अशी परिभाषा सर्व विद्वानांच्या मदतीने तयार करण्यांत येईल.

१४ परीक्षणात्मक उर्फे टीकात्मकः—यांत टीकाशास्त्रानुरोधाने जें वाढमय सांप्रत तयार होत आहे त्याचा संग्रह केला जाईल. निरनिराळ्या विषयांवर मराठीत जीं पुस्तके हर्छी तयार होत आहेत त्यांचे समालोचन करण्यासाठी ज्या टीका प्रसिद्ध होत असतात त्यांनां यांत वाब मिळेल.

१५ निर्बंधात्मकः—निरनिराळ्या विषयांवरील निर्बंधांचा हा एक निराळा वर्ग पाडण्यांत येईल. हे निर्बंध इंग्रजी सुरु झाल्या-पासून आजपर्यंतचे असतील.

१६ वर्तमानपत्रीय उर्फे नियतकालिकः—मराठीत वर्तमानपत्रे निर्माण झाल्यावर, समाजांत ज्या निरनिराळ्या प्रकारच्या खल-बली उत्पन्न झाल्या त्यांचा फायदा घेऊन वर्तमानपत्रकर्ते यांनी बरेच नवीन शब्द बनविले आहेत, त्यांचा संग्रह करावा लागेल. उदा० नोकरशाही, खासदार, आमदार, बहिर्कार, वगैरे.

१७ लौकिक प्रांतिक भाषा:-यांत गोवे, काऱवार, बागलण, नेमाड, खानदेश, वन्हाड, वगैरे प्रांतांतील निरनिराळ्या लौकिक पोट भाषांचा समावेश होईल. शब्दाबोधर वाकप्रचार व म्हणी हीं येतील.

१८ कारुवाढमयः—सोनार, सुतार, लोहार, कृषि, वाणिज्य, इत्यादि धंयांतील विशिष्ट शब्दहि येतील.

याप्रमाणे आम्हीं आमच्या कोशांत येणाऱ्या शब्दसंप्रहाचे १८ ठोकळ भाग पाढले आहेत. या विभागणीने संग्रहाचे कार्य लवकर होईल; म्हणजे सर्व मराठी वाढमय या १८ विभागांत वांदन त्याची संपादकीय व्यवस्था निरनिराळी करतां येईल. तसेच आमच्याशीं सहकार्य करणाऱ्या व्यक्ती किंवा संस्था यांनाहि ही विभागणी सोइची पडेल, म्हणजे यांतील जो विभाग ज्याच्या आवडीचा असेल त्यानें तो निवळन त्यांतील शक्य तो शब्दसंप्रह जमा करून आमच्याकडे तो पाठवूं शकेल. हे १८ विभाग आम्हीं कायमचेच केले आहेत असे नाहीं, याहून जास्त कोणी सुचविल्यास किंवा या १८ ची संख्या कमी करावी असे म्हटल्यास आमची ना नाहीं, मात्र हे विषय (व याहून जास्त असल्यास तेहि) त्या संख्येत आले म्हणजे झाले.

किं म त—एकंदर कोश कर्मी ढवलकाऊन आकाराच्या अष्टपत्री सांच्याचीं २५०० पृष्ठे तरी होईल असे वाटते. आज किंमतीचे मान ठोकळमानाने आगाऊ दर १०० पृष्ठांमागे १ रु. असे घरेले आहे. याहूनहि पृष्ठे जास्त वाढण्याचा संभव आहे; त्या वाढीचाहि हिशेब याच आकाराने होईल.

म द ती ची अ पे क्षा—या कामासाठी महाराष्ट्रांतील व बुहम्मदाराष्ट्रांकील निरनिराळ्या वाढमयीन संस्थांचे व विद्वान

मंडळीचे साहाय्य जाम्हांस घ्यावे लागेल आणि त्याप्रमाणे त्यांनी तें यावे अशी आमची त्यांना विनंति आहे. आमच्या माहितीप्रमाणे व्यक्तिशः असल्या विद्वानांना आणि संस्थांना आम्हीं विनंतीपत्रे पाठवीत आहोतच, पण नजरचुकीने कोणी राहिल्यास त्यांनां ही जाहीर विनंति करून मदतीची अपेक्षा करीत आहों.

आतांपर्यंत पुढील संस्थांनी व व्यक्तींनी आम्हांस सहाय्य कर-व्याचे आश्वासन दिले आहे. बोधमाला कार्यालय (फलटण), मराठी प्रथंसंप्रदाळय (ठाणे), रा. नी. वि. दलवी (मडगांव-गोवे), रा. विडलराव सुखटांगकर (गोवे), विदर्भेसाहित्यसंघ (उमरावती), वाढमयविहारमंडळ (नाशिक), महाराष्ट्र शारदाश्रम (यवतमाल), रा. श. वा. गोडशे (सं. प्रकाश सातारा).

आम्हाला संस्थांची व विद्वानांची जी मदत पाहिजे आहे तिचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे. आपापल्या आवडीच्या विषयांवरील शब्दसंप्रह जमा करून तो आम्हांस पुरविणे. उदा० ज्यांना शास्त्रीय परिभाषेची आवड असेल त्यांनी किंवा ज्यांना कारागीर लोकांच्या शब्दांची ओळख असेल त्यांनी त्यांचे टिप्पण करून आमच्याकडे घाडावे. महानुभावी, रामदासी, वारकरी, लिंगायत इत्यादि वाढमयांतील, ऐतिहासिक वाढमयांतील, धर्म-शास्त्र स्थापत्य, संगीत, रसायन, ज्योतिष वगैरे शास्त्रांतील, राज-कारणगाळ्यांतील याप्रमाणे निरनिराळ्या वाढमयीन विषयांची ज्यांना आवड आहे, त्यांनी या आपल्या विषयांतील शब्दांची माहिती आम्हांला यावी अशी विनंति आहे.

ही योजना ज्वालहेर येथे भरलेल्या साहित्यपरिषदेच्या बैठ-कीस सादर करण्यांत आली होती.

परंतु सदर कायाकिरितां मंजूर केलेली शंभर रूपयाच्या रकमेची आम्ही परिषदेकडे मागणीहि केली नाहीं व ती आम्हांस मिळालीहि नाहीं.

ज्ञानकोशानंतर—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचा एकविसावा भाग १९२६ मध्येच छापून निघाला होता व तेविसावा भाग छाप याचे व बाविसावा सुचीविभाग तयार करण्याचे काम चालले होते.

ज्ञानकोश पूर्ण झाल्यावर कोणतीं कामे मंडळांने ज्यावीं यांबदल संपादकवर्गात मधूनमधून चर्चा होत असे व जमलेली कार्य-कर्तीमंडळी एकत्र राहून कांहोतरी कार्य सुसवतेने चालू रहावे व ज्ञानकोशमंडळामार्फतच मराठी भाषेत अधिक भरीव, महत्वपूर्ण व अभिजात ग्रंथांची भर पडावी अशी बहुतेक सर्वोच्ची इच्छा होती. परंतु या बाबतीत निश्चित अशी योजना कोणतीच ठरी नव्हती. मधूनमधून या प्रक्षाला आमच्याकडून चालना मिळे व डॉ. केतकर यांच्याकडे दोनतीन निरनिराळ्या योजना तयार

कहन पाठविष्ण्यांतहि आल्या होत्या परंतु त्यांचेकडून एकाहि योजनेवा निश्चितपणे स्वीकार होईना. विद्यासेवक मासिक, पुणे समाचार वैगैरे गोष्टी थोडयाफार पुढील कार्याचा अंदाज वेण्याच्या स्वरूपाच्याच होत्या. त्याचप्रमाणे कथामंदिर मासिक, राजवाडे धातुकोश प्रकाशन वैगैरे कार्याचीही घोषणा झाली होती, परंतु प्रत्यक्ष अशी कोणतीच योजना निश्चित होईना व मंडळाच्या चालकवर्गाची संघटना किंवा रचना कोणत्या प्रकारची असावी यासंबंधीहि काहीं निश्चित होईना.

अल्पारंभ—माझ्या मनाने मात्र ज्ञानकोशाच्या कार्यानंतर शब्दकोश तयार करण्याचे कार्य अंगावर ध्यावयाचे निश्चित ठरविले होते व ज्ञानकोशमंडळाच्या भवितव्यतेच्या वाटाघाटी चालव्या असतांनाच शब्दकोशाची जुळवाजुळव करण्याच्या मार्गस मी लागले होते व त्याकरितां साधनसामुद्री जमवीत होते. १९२१ सार्ली बडोदे येथे संस्मेलनासाठी गेली असतां तेथील एक वृद्ध साहित्यिक रा. अनंत बाबाजी देवघर यांची भेट झाली तेव्हां त्यांच्या प्रथंसंप्रदांत पूर्वी शास्त्री मंडळानें तयार केलेला ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ शिळप्रेसवरछापेला व अत्यंत दुर्मिळ झालेला पादावयास मिळाला होता. त्याचबेळी त्यांस मी माझ्या पुढील कांमासाठी त्याची मागणी केली होती व याबेळी त्यांजकडे माझे मित्र रा. संत यांचे माफेत बोलणे कहन व त्यांनीहि अनेकवार जाऊन त्याची प्रासी कहन घेतली व विजयादशमीच्या मुहूर्तावर त्या वस्तु काढे लिहावयास रा. कर्वे यांच्या वर्षी आरंभ केला; कारण त्याचेली माझे गृह गृहिणीहीन होते. असो.

याप्रमाणे शब्दकोश तयार करावयाचा हे निश्चित ठरल्यावर हे काम अनेक सहाय्यकांच्या मदतीशिवाय होणे शक्य नाही ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन निरनिराळ्या प्रकाराच्या वाढमयाचे अभ्यासक विद्रान् गृहस्थ व महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांत राहणारे भाषाप्रेमी गृहस्थ व संस्था यांस आपल्या परिचित वाढम. यांतील व प्रांतांतील विशिष्ट व प्रतिक स्वरूपाचे शब्द जमवून पाठविष्ण्यासाठी विनंतिपत्रके पाठविष्ण्यांत आली त्यांचा नमुना पुढे दिल्याप्रमाणे होता:-

मुख्य संपादक यशवंत रामकृष्ण दाते	महाराष्ट्र शब्दकोश कचेरी बी. ए. एलएल. बी.
-------------------------------------	--

सहसंपादक चितामण गणेश कर्वे, बी. ए.	पुणे.....
---------------------------------------	-----------

आबा चांदोरकर	
--------------	--

हौत्रवेते वे. शा. सं. चितामणशास्त्री दातार	
--	--

“ महाराष्ट्र शब्दकोशाचे कार्य मुख्य होऊन आतां त्यास बरेच स्वरूप येत चालले आहे. सोबत जोडलेल्या पत्रकांतील योजने-	
---	--

प्रमाणे आमच्या कार्याचे एकंदर १८ विभाग केले आहेत. या विभागांतील शब्दशोधनाचे कार्य आम्ही निरनिराळ्या विद्रान् मंडळीकडे सॉफ्विगार आहोत. आजश्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कोशां तील व सामान्य वाढमयांत आढळणाऱ्या शब्दांचा संप्रद करण्याचे कार्य कार्यालयांत चाल आहे. परंतु विशिष्ट वाढमयांतील विशेष शब्दांची निवड करण्याचे काम त्या त्या वाढमयाचा विशेष व्यासंग असणाऱ्या व्यक्तीकडे सॉफ्विण्याचे आम्ही योजिले आहे. तसेच निरनिराळ्या प्रांतिक बोलीत रुद्ध असलेल्या शब्दांचा संप्रद करण्याचे कार्य त्या त्या प्रांतांत बरीच वर्षे वास्तव्य कसून राहिलेल्या प्रांतिक भाषेतील शब्दांच्या व अर्थांच्या खांचा खोचा वैगेशी पूर्ण परिचय असलेल्या गृहस्थांकडे देण्याचे आम्ही ठरविले आहे. आपला..... वाढमयाचा विशेष व्यासंग असल्यामुळे आपण त्या वाढमयांतील (आपण ... प्रांतांतील स्थाईक रहिवासी व तेथील भाषेशी विशेष परिचित म्हणून... प्रांतांतील भाषेतील) विशेष शब्दांची निवड कसून ते शब्द अर्थ व अवतरणांसह व शक्य तर व्युत्पत्ति घेऊन आम्हांस पुरविल्यास आमचे मोठे कार्य होणार आहे व या महाराष्ट्रास भूषणभूत होणाऱ्या ग्रंथाच्या रचनेत सहकार्य केल्याचे श्रेय आपणांस मिळणार आहे. तरी आपण हे कार्य आपल्या अंगावर घेऊन आम्हांस आभारी कराल अशी आशा आहे. कठावे हे विनंति.”

आपला,
यशवंत रामकृष्ण दाते.

महाराष्ट्रीय साहित्यभक्तांस विनंति

याप्रमाणे अनेक संस्थांस व लेखकांस विनंति करतां यावी म्हणून ‘महाराष्ट्रीय साहित्यभक्तांस विनंति’ म्हणून एक पत्रक तयार कसून अनेक साहित्यिकांस पाठविष्ण्यांत आले होते तें पुढे दिल्याप्रमाणे होते:-

महाराष्ट्र शब्दकोश

“ महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे मुख्य कार्य आतां पूर्ण झाले आहे व आतां उरलेले पुरवीभागहि लवकरच वाहेर पडतील. यानंतर ज्ञानकोशाच्या संपादकवर्गानें रा. यशवंतराव दाते यांस संपादक नेमून महाराष्ट्र शब्दकोश तयार करावयाचे काम हाती वेण्याचे ठरविले आहे. या कामाची सांपत्तिक बाजूची योजना लवकरच स्वतंत्र रीतीने जाहीर करण्यांत येईल पण संगादकीय व रचनेचे धोरण सामान्यतः पुढे दिल्याप्रमाणे आंखाच्याचे ठरविले आहे:-

संपादकीय मुख्य कार्य पुण्यास करावयाचे ठरविले आहे. तथापि केवळ पुण्यास राहून किंवा पुण्याच्याच मंडळीकडून एकाकी हे कार्य पूर्ण होणे शक्य नाही. याकरितां निरनिराळ्या

शहरी कार्याचीं केंद्रे करावयाचे ठरविले आहे आणि याकरितां कामाची विभागणी पुढे दिल्याप्रमाणे करावयाचे ठरविले आहे.

पुण्यास मुख्यतः: आतांपर्यंत प्रसिद्ध ज्ञाळेल्या सर्व कोशांतील शब्दांचा संग्रह करण्याचे कार्य करून जे कार्य दुसऱ्या कोठेहि होण्यासारखे नसेल तें पुरे करावयाचे व अखेरची इस्तलिखित प्रत तयार करावयाचे काम करावयाचे.

आपल्या महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास करारी लहान लहान वाढमयमंडळे बर्चीच निर्माण झाली आहेत. उदाहरणार्थ, यवतमाळ येथे रा. यशवंत खुशाल देशपांडे एम. ए. एलएल. बी. यांनी काढलेली शारदाश्रम ही संस्था महानुभावी वाढमयाचे प्रकाशन व अभ्यास करण्याचे कार्य करीत आहे. धुळें येथील सत्कार्यांतेजक सभेच्या रा. देव वैरे मंडळीने रामदासी वाढमयाच्या अभ्यासास आपणांस वाहून घेतले आहे. शिवाय तेथे रा. भट यांच्यासारखे इतिहास व धर्मशास्त्र यांचा अभ्यास करणारे व कार्यकर्ते वाढमयसेवक आहेत. बडोदे, येथे महाराष्ट्र वाढमयमंडळ ही संस्था शास्त्रीय संज्ञांच्या क्षेत्रांत कार्य करीत आहे व तेथे ऐतिहासिक संस्थांच्या संघर्षांचा हिंडा एक चांगला संघ आहे. याखेरीज दादर येथील गोविंदाप्रजमंडळ, मुंबई येथील वाढमय-सेवामंडळ, यासारख्या लहानमोठ्या संस्था नाशिक, मुंबई, उप नगर वैरे ठिकार्णी विशिष्ट वाढमयाचेस वाहून घेऊन कार्य करीत आहेत. तेव्हां अशा संस्थांचे सहकार्य असल्याशिवाय एवढे मोठे प्रचंड कार्य चांगल्या तन्हेने शेवटास जाणे शक्य नाही.

खुद पुणे शहरांतहि भारतइतिहाससंशोधकमंडल, मग्नरमंडल वैरेसारख्या संस्थांचे सहकार्य आम्ही मिळविणार आहो.

याखेरीज कांही गृहस्थ या बाबर्तीं स्वतःच आपल्या पुरेसे वैयक्तिक प्रयत्न करीत आहेत. उदाहरणार्थ, रा. सा. नाशिंय गोविंद चाफेकर यांनी निरनिराळ्या कारागीर लोकांत त्यांच्या ज्ञासंवंधी प्रचलित असलेले शब्द जमविण्याचे कार्य चालविले आहे. प्रो. मा. निं. पटवर्धन यांचा फारसी मराठी कोश हे अशा तन्हेच्या प्रयत्नांचे एक दृश्य फल आहे. तेव्हां अशा विवक्षित क्षेत्रांत कार्य करण्याचा वाढमयभक्तांचे हि साहाय्य आम्हास पाहिजे आहे.

याकरितां आम्ही अशा तन्हेने जेव्ये जेव्ये वाढमयसेवेचे कार्य चालू आहे किंवा होण्यासारखे आहे अशा सर्व संस्थांस व ज्या ज्या व्यक्ती अशा तन्हेने कार्य करीत असतील त्यांस आमच्या कार्यांत सहकार्य करण्याची या पत्रद्वारे विनंति करीत आहो.

तरी आमच्या वाचकवर्गांनी आपल्या बाजूच्या अशा ज्या संस्थांची माहिती आपणांस असेल त्यांची नांवे, कार्यकर्त्यांची नांवे व पते आम्हांस कठविल्यास त्यांसहि आम्ही विनंतिपत्र

पाठवू. तरी आमचे वाचक अशा तन्हेची मदत आम्हास अवश्य करतील अशी आशा आहे.¹

यशवंत रामकृष्ण दाते.

याखेरीज अखिल महाराष्ट्रीय जनतेस म्हणून एक विनंति-पत्रक काढण्यांत आले होते तें पुढे दिले आहे:-

महाराष्ट्र-शब्दकोश-मंडळ, सदाशिव पेठ,
भाऊमहाराजांचा वाडा, पुणे. १५१२८.

अखिल महाराष्ट्रीयांना विनंति.

भाषेचे डोके व्याकरण व कोश हे आहेत; त्यांच्याखेरीज कोणतीहि भाषा अंधाळी होय. या न्यायाने पाहिले म्हणजे प्रत्येक भाषेने हे आपले डोके शाबूत ठेविले पाहिजेत. आपल्या मराठी भाषेच्या बाबर्तींत आतांपर्यंत असे प्रयत्न झालेले आहेत. त्यांत मराठी कोशाची परंपरा तर फार जुनी, म्हणजे शालिवाहनाच्या बाराच्या शतकापासून आहे. त्या वेळच्या महानुभावी कोशापासून परवांच्या शब्दरत्नाकारपर्यंत वासिवाबीस मराठी कोश तशार झाले आहेत. परंतु सर्वांग-परिपूर्ण व शास्त्रीय दृष्टीने तयार केलेला असा एकहि कोश आज बाजारांत भिलत नाही. आतांपर्यंत जे कोश तयार झाले होते त्यांत मराठी भाषेच्या सर्व प्रांतिक पोट-भाषांचा समावेश करण्यांत आलेला नसे. अलीकडील पंधरावाबीस वर्षांत निरनिराळ्या चलवळी व घडामोडीसुळें मराठी भाषेत अनेक नवीन शब्दांची भर पडली आहे. शास्त्रीय परिभाषा बनत चालल्या आहेत, विद्यापीठांतून मराठीचा बहुमान उत्तरोत्तर जास्त होत जाणार व सध्यां होत आहे. त्याप्रमाणेंच महाराष्ट्रीयांचे वाढमय-लेखन मराठींतून उत्तरोत्तर अधिकाधिक निर्माण होत आहे. अशा वेळी हड्डीच्या मराठी भाषेत प्रचलित असलेल्या सर्व शब्दांचा संग्रह एकत्रित करण्याचा समय प्राप्त झाला आहे. हा संग्रह करतांना अलीकडील शास्त्रीय दृष्टि सोडतां कामा नये. झानकोशसंपादकवर्गांनेच हा कोश हातीं घ्यावा अशाबद्लचा ठाराव पुण्यास भरलेल्या साहित्य-संमेलनांने केलेला असून महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेचा याला पूर्ण पाठिवा आहे. सारांश, वरील सर्व गोषी लक्षात घेऊन मराठीचा एक सर्वांगपरिपूर्ण असा बृहत्कोश तयार करावा अशी इच्छा मनांत बाळगून आम्ही त्या कामास हात घालीत आहो. या प्रयत्नांत निरनिराळ्या मराठी वाढमयसंस्थांनी व विद्वानांनी आम्हांला मदत करण्याचे आश्वासन दिले आहे.

* हे पत्रक केसरी व इतर प्रमुख महाराष्ट्रांतील पत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहे.

कोशाचे नंव “महाराष्ट्र शब्दकोशा” असें ठेण्यांत आले आहे. त्याची एक साप्र योजना छापून काढण्यांत आली असून तिलाहि वरील विद्वानांची व संस्थांची अनुमति मिळाली आहे. कामास सुरुवात गेल्या विजयादशमीपासून झालीच आहे. कोशांत साधारणपणे पाऊण लक्षांपर्यंत शब्द येतील; सुपर रॉयल आकाराचे पांचशे पांचशे पानाचे पांच खंड तयार होतील. किंमतीचे मान दर शंभर पृष्ठांगिक एक रुपाया, याप्रमाणे पंचवीस रुपये तूर्त ठरविले आहे. याहून जास्त पृष्ठ वाढल्यास हेच प्रमाण राखण्यांत येईल. यासाठी पंचवीस रुपयांचा एक भाग ठेऊन ही भागीदारांची रजिस्टर्ड कंपनी करण्यांत आली आहे व भागीदारांना भागाच्या तारणावर ग्रंथ मिळण्याचीहि योजना केली आहे. खालील सर्व मंडळींनी ज्ञानकोश संपूर्ण हैं तेवढे आहे; तेवढे आतां यापुढे महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळाचा व ज्ञानकोश मंडळाचा काहीं संबंध नाही. शेवटी अखिल महाराष्ट्रांतील सर्व मराठी-भाषाभिमान्यांना आमची आग्रहाची विनंति आहे की, त्यांनी या कार्मी आद्यांला सर्व प्रकारे मदत करून मराठी भाषेच्या अंगावर हे “देशीकार लेणे” आमच्या हातून लेव विष्णाचे श्रेय स्वतः घ्यावे.

यशवंत रामकृष्ण दाते,
चिंतामण गणेश कर्वे,
आबा चांदोरकर,
चिंतामणशास्त्री दातार,
गजानन नारायण टिळक.

या पत्रकास पुढील गृहस्थांनी खाली दिल्याप्रमाणे पुढी दिली होती:-

वरील मंडळींनी “महाराष्ट्र शब्दकोशा” ची जी योजना आंत्वून प्रसिद्ध केली आहे ती चांगली असून आज असल्या कोशाची अत्यंत जरूरी आहे. असले अवजड काम पुरें पाडण्यास जी दृष्टि व कार्यक्षमता लागते ती या सर्व मंडळींच्या ठिकाणी आहे हे सांगण्याची गरज नाही. यांच्यांत वेदाभ्यासी, समाजाभ्यासी, श्रौताभ्यासी, इतिहाससंशोधक इत्यादि निरनिराळ्या अभ्यासक व्यक्ती आहेत. शिवाय त्यांनी ज्ञानकोशासारखे प्रचंद काम तुकतेंच पार पाढले आहे; म्हणजे यांनी आतांपर्यंत मराठी भाषेची निरनिराळ्या अंगाने सेवा चालविली आहे. त्यामुळे शब्दकोशाचे काम अंगावर घेण्यास त्यांना एक प्रकारे अधिकार अलेला आहे. या कार्मी आमची पूर्ण सहानुभूति असून अखिल महाराष्ट्रांतील मराठी भाषा बोलणाऱ्या एकूण एक महाराष्ट्रीयांस आमची अशी विनंति

आहे की, त्यांनी या कार्यास सर्व बाजूंनी हातभार लावून हे वाडमय कार्य पुरें करून मराठी भाषेचे ऋण फेडावे.

आपले,

न. चिं. केळकर, श्री. नी. चाफेकर, गं. ना. मुजुमदार, खंडेराव चिंतामण मेहेंदिले, वै. का. राजवाडे, श्री. म. परांजपे, गो. वि. तुळपुळे, श्री. व्यं. केतकर, वा. गो. आपटे, द. वा. पोतदार, मा. वि. किंवे (इंदूर), य. खु. देशपांडे (यवतमाळ), ना. गो. चापेकर (बदलापूर), भा. वा. भट (धुळे), चिं. वि. वैद्य, डॉ. आंबेडकर (मुंबई), मा. श्री. अणे (यवतमाळ), या. मा. काळे (बुलढाणा), रा. ना. मंडळीक (अलीबाग), द. व्यं. पै (गोवे), ग. श्री. खापडे (उम्रावती), र. वि. धुळेकर (झांसी), पा. के. शिराळकर (कन्हाड), श्री. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि (औंध), गो. अ. ओगले (नागपूर), श्री. कृ. कोलहटकर (जळगांव, वन्हाड), वैरे.

प्रत्यक्ष कार्य योजना—ज्ञानकोशमंडळांनुन प्रत्यक्ष बाहेर पडण्यापूर्वीच शब्दकोशाचे कार्य करावयाचा निश्चय झालेला असल्यामुळे व डॉ. केतकर यांनी अनेक वेळां यासंबंधी चर्चा चालली असतां तें काम आपण अंगावर घेणार नाही, तुम्ही पाहिजे तर ध्या असे म्हटल्यामुळे या कार्याकरितां कदाचित एखादी नवीन योजना करावी लागेल असे वाढू लागले होते व याकरितां खासगी प्रसाराकरितां म्हणून नवीन नोंदावयाच्या मंडळीचा एक प्रॉस्पेक्टस छापून काढला होता (हे पत्रक नं. १ होते) व त्याचा काहीं मित्रांमध्ये प्रसारहि केला होता एवढेच नव्हे तर काहीं लोकांकडून त्याप्रमाणे अर्ज व पैसेहि आले होते. हे पत्रक असे.—
(कत्त खासगी प्रसाराकरितां)

भां ड व ल—रुपये २५००० (वाढविण्याचा अधिकार आहे), १००० भाग. प्रत्येकी भाग २५ रुपयांचा.

भा ग व सु ली—प्रत्येक भागाबद्दल अर्जावरोबर रु. ५. भाग मंजूर झाल्याबरोबर रु. ५. पुढील रु. १५ जसजसे लागतील तस्तसे तीन हृत्यांनी वसुल केले जातील. दोन हृत्यां-मधील अंतर कर्मीतकमी ३ महिन्यांचे राहील.

आतांपर्यंत खालील गृहस्थांनी पुढे दिल्याप्रमाणे भाग विष्णाचे कवूल केले आहे,

नंव	भाग	रुपये
यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्लॅ. बी.	४०	१०००
चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.	१०	२५०
पांडुरंग मार्तंड उर्फ आबा चांदोरकर	१०	२५०
गजानन नारायण टिळक	१०	२५०

उद्देश

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे प्रचंड काम अंगावर घेऊन ज्ञान कोशमंडळांतील उत्साही मंडळीनीं तें नेटानें व चिकाटीने १२ वर्षे परिश्रम करून पूर्ण केले आहे. त्यानंतर महाराष्ट्राच्या कीरीतील साजेल असा व ज्ञानकोशाच्या संपादकवर्गांच्या योग्यतेस साजेल असा दुसरा कोणता तरी ग्रंथ प्रसिद्ध करावयास ध्यावा अशा जाहीर व खासगी सूचना अनेक मित्रांकडून व शुभचित्कांकडून मंडळाकडे आल्या. त्यांत प्रामुख्याने महाराष्ट्र भाषेचा एक सर्वांगपरिपूर्ण कोश करावा ही सूचना बन्याच विद्वान मंडळीकडून आली. आणि गेल्या पुणे येथे भरलेल्या बाराव्या साहित्यसेलेनामध्ये एक स्वतंत्र ठराव या विषयावर होऊन ज्ञानकोशाच्या संपादकवर्गाने हा कोश करावा असें सुचिष्यांत आले. या सर्व गोर्धींचा विचार करून अशा तन्हेचा कोश तयार करावयाचे काम ज्ञानकोशाच्या संपादक-वर्गांतील कांहीं प्रमुख मंडळीनीं अंगावर घेतले आहे. त्याप्रमाणे एक महाराष्ट्र शब्दकोश तयार करावयाचा.

त्याप्रमाणे शास्त्रीय पारिभाषिक संज्ञांचा एक कोश तयार करावयाचाहि उद्देश आहे. अशा तन्हेच्या कोशाची आवश्यकता किंती आहे हें येथे विस्ताराशः सांगण्याचे कारण नाही. याप्रमाणेच वैदिक कोश व इतर संदर्भप्रथे एकामागून एक तयार करावयाचे धोरण आहे. याखेरीज सवडीने प्रौढ वाड्मयाची वृद्धि होईल अशा तन्हेचे प्रयत्न निरनिराळया शाखांत प्रथ लिहून ते छापून काढून करावयाचे आहेत.

कंपनीचे धोरण—ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश हा ग्रंथ, ग्रंथाकरितां होणाऱ्या ग्राहकांकडून मिळणाऱ्या पैशांतुनच खर्च करून पुरा करण्यांत आला तशाच तन्हेचे धोरण हा ग्रंथ करतांनाहि मुख्यतः पुढे ठेवले जाईल. तथापि या प्रथामध्ये संपादकीय धोरणाबद्दल मतभेद होण्याचा संभव नाही. तरेच शब्दांकरितां बरेच संशोधन व त्याकरितां प्रवासादि करावा लागेल. व काम निरनिराळया ठिकार्णी वांदून यावे लागेल. याकरितां प्रांतिक सरकारे, युनिव्हर्सिटेट्या इत्यादिकांकडून संशोधनाकरितां देणग्या मिळाल्यास स्वीकारण्यांत येतील. किरकोळ देणग्या न स्वीकारण्याचे धोरण राहील. कंपनी ग्रंथ प्रकाशनाच्या मुख्य उद्देशानें काढली असल्यामुळे महाराष्ट्र शब्दकोश प्रसिद्ध होईपर्यंत भागावर फायदा वांटला जागार नाही.

काम करणारी सर्व माणसे, व्यवस्थापक, संपादक, वर्गेर कंपनीचे वैतनिक कामगार राहील.

धंद्यास मुख्यात कर्मीत कमी २००० रुपयांचे भाग झपले म्हणजे करण्यांत येईल.

कंपनीचे श्रेवर शक्य तो खासगी प्रयत्नाने विकल्पांत येतील. प्रसंगी पगारी नोकरांकडूनहि हें काम केले जाईल. भाग विकल्पाबद्दल कमिशन शेंकडा पांचपेक्षां अधिक दिले जाणार नाही. कमिशनवर भागविकीचा हमीदार घेण्यांत येणार नाही.

कंपनी उभारण्यास प्राथमिक खर्च ५०० रुपयांपेक्षां जास्त लागणार नाही असा अंदाज आहे.

मेमोरेंडम व आर्टिकल्स ॲफ असोसिएशन कंपनीच्या आफिसांत पहावयास मिळतील.

शब्द कोश —शब्दकोशाच्या प्रत्यक्ष कामास गेल्या विजयाद्यामीच्या शुभ मुहूर्तवर सुरुवात केली असून प्रथम शास्त्र्यांचा महाराष्ट्र भाषेचा कोश यांतील शब्दांच्या कार्डा तयार करण्यास सुरुवात केली असून सुमारे २५००० कार्डा तयार ज्ञाल्या आहेत. अशाच दुसऱ्यांचा कोशांतील निवडक कार्डा तयार करण्याचे काम प्रथम पुणे येथे करावयाचे असून प्रांतिक व विशिष्ट वाड्मयांतील शब्द जमविण्याचे कार्य निरनिराळया शाखांकडे वांदून यावयाचे आहे. याकरितां महाराष्ट्रांतील निरनिराळया साहित्यभक्तांशी पत्रव्यवहार चालू आहे आणि कांहीं संस्थांकडून संमितिदर्शक पत्रेहि आर्ली आहेत.

शब्दकोशाची किंमत आतांच अमुक एक रकम असे जाहीर न करतां दर १०० पृष्ठांस १ रुपया याप्रमाणे भागीदारांस व आगाज कांहीं रकम भरून वर्गीनीदार होणारांस ठेवावी असे योजिले आहे. मागाहून होणाऱ्या ग्राहकांस १। रुपयास १०० पृष्ठे असा दर ठेवावा व पुस्तक सर्व प्रसिद्ध ज्ञाल्यावर घेणारास १॥ रुपयास १०० पृष्ठे असा दर ठेवावा असे योजिले आहे. नक्की किंमत भागीदारांच्या समेत ठेल.

पृष्ठांप्रमाणे किंमत ठेवावी असे धोरण अंगीकारण्याचे कारण असे कीं, आधीच सर्व प्रथाची किंमत नक्की जाहीर केल्यास तेवढाच किंमतीत ग्रंथ देतां यावा म्हूणून मागाहून तयार ज्ञालेल्या मजकुरासहि कात्री लावण्याचा मोह उत्पत्त होतो; येवढेच नव्हे तर प्रसंगी तसें करणे भागहि पडते. ज्ञानकोशामध्ये दोन तीन भाग अधिक वाढवूनहि १८ ते २१ या भागांत बरीच काटकसर करावी लागली हा अनुभव आहे.

शब्दकोशांत अशा तन्हेने काटाकाट करणे इष्ट नाही म्हणून बरील धोरण स्वीकारले आहे.

कोशा चे स्वरूप —या शब्दकोशामध्ये आजर्यांतच्या मराठी वाड्मयामध्ये उपलब्ध होणाऱ्या सर्व शब्दांचा अंतर्भव करण्यांत यावयाचा आहे म्हणजे ज्ञानेश्वरापूर्वीच्या महानुभावी

वाढ़मयांत आढ़लणारे शब्द, ज्ञानेश्वर व तदुत्तरकालीन संत-कर्वीच्या काव्यांतील व रामजोशी, अनंतफंदी यासारख्या शाहीरांच्या पवाढे, लावण्या वैरे शाहिरी काव्यांतील शब्द, तसेच अव्वल इंग्रजी आमदार्नींतील गद्य व पद्य प्रंथ व अर्बचीन गद्य व पद्य प्रंथ, ऐतिहासिक कागदपत्रे व बखरी, वामनपंडित, रामदास, मोरोपंत इत्यादि कर्वीचीं काव्ये यांतील सर्व शब्दांचा संग्रह या कोशांत करावयाचा आहे. तसेच नांगपुरी, वन्हाडी, खानदेशी, नगरी, सोलापुरी, कोंकणी वैरे प्रांतिक प्रचारांतील बोलींतील शब्द व वाक्प्रचार यांचाहि संग्रह करण्यांत येईल.

प्रत्येक शब्दाची व्युत्पत्ति व निरनिराळे अर्थ देण्यांत येऊन प्रत्येक निराळ्या अर्थासि आवार देण्यांत येतील.

यशवंत रामकृष्ण दाते,
तारीख १११२८ संपादकीय व्यवस्थापक-ज्ञानकोश.

महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड.

मैनेजर महाराष्ट्र कोशमंडळ लि. पुणे यांस वि. वि. मी... भाग विकत घेऊ इच्छितों. त्यांकरितां सोबत प्रत्येक भाग-करितां रुपये पांचप्रमाणे रकम पाठवीत आहे. तरी त्याप्रमाणे भाग किंवा त्यापैकीं जितके देतां येतील तितके भाग मला देण्याची कृपा करावी. कलावे हे विनिंति.

ता. सही —————

पूर्ण नांव

पता —————

परंतु मध्यंतरीं पुन्हां एकदां असा विचार मनांत आला की नोंदपी, स्टांप वैरे खर्च निष्कारण पद्द नये म्हणून हें मंडळ सहकारी कायद्याखालीं नोंदवावे. यावेळी माझा सहकारी चळवळीशी डेक्न जिमखाना कोअॉर्पेरेटिव हौसिंग सोसायटीचा अवेतन चिटणीस म्हणून बराच संवंध आला होता व मी त्या सुमारास प्रांतिक सहकारी इन्स्टीटूटच्या कौन्सिलचाहि सभासद होतो. तेहां या सवलतीचा फायदा ध्यावा म्हणून एक नियमावली तयार करून व दहा सभासदांच्या सहा घेऊन सहकारी कायद्याखालीं मंडळ नोंदण्याकरितां अज दिला व त्यावेळचे रजिस्ट्रार श्री. व्ही. एस. भिडे यांचीहि गांठ घेतली. परंतु आमच कार्य मिश्र स्वरूपाचे म्हणूने केवळ भांडवल पुरवणारे किंवा केवळ लेखक किंवा केवळ ग्राहक अशा स्वरूपाचे नसल्यामुळे सहकारी साच्यांत तें बसत नाही म्हणून नोंदतां येत नाही, असे आमदास वरेच दिवसांनी कलविण्यांत आले.

कायदेशीर कार्यारंभ—तेहां मग अखेरीस कंपनीच्या कायद्याप्रमाणे मंडळ नोंदावयाचे ठर्वून ज्ञानकोश मंडलाच्याच धर्तीवर मेमोरैंडम व आर्टिकल्स तयार करून महाराष्ट्र कोशमंडळ लि. पुणे म्हणून मंडळ ४ सप्टेंबर १९२८ रोजी नोंदविण्यांत आले व कायद्य आरंभ करण्याचे सर्टिफिकेट २८ जानेवारी १९२९ रोजी मिळाले.

प्रत्यक्ष भंडळ नोंदविण्यास वैरे जी इतका विलंब लागला तरी प्रचार, ग्राहक जमविणे, शब्द गोळा करणे वैरे कामे चालूच होती व पहिल्याच भागवांटर्णीत ८६७ भाग प्रत्यक्ष वाटण्यांत आले.

प्रथम कंपनी फक्त २५ रुपयाचा एक असे हजार भाग म्हणजे २५००० रुपये भांडलाकरितांच नोंदली होती व मी स्वतः ४० रा. कर्वे व चांदोरकर यांनी प्रत्येकी २० व रा. दातार यांनी १० शेअर घेतले होते पण पुढे ग्राहक जसजसे वाढत गेले तसेच भांडवल वाढवून पुढे रु. ७५००० भांडवल करण्यांत आले.

शब्दसंकलन—शब्दकोशाचे मुख्य कार्य जे शब्दसंकलन तें करण्याची पद्धती पुढे दिल्याप्रमाणे स्वीकारली होती.

१ उपलब्ध, मराठी-मराठी, मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी, हिंदी-मराठी, फारसी-मराठी वैरे सर्व कोशांचा संग्रह करून त्यांतील यच्चायावत् शब्दांच्या पत्रिका तयार करण्यांत आल्या. म्हणजे जुन्या कोणत्याहि कोशांतील शब्द गळू नये.

२ मराठी वाढ़मयांतील शब्द जमविण्यासाठी मराठी वाढ़मयाचे पुढे दिल्याप्रमाणे वीस विभाग पाढण्यांत आले.

शब्दसंशोधनाकरितां केलेले मराठी वाढ़मयाचे विभाग

१ शिलोलेख वाढ़मय.	२ महानुभावी.
३ मुकुंद-ज्ञानेश्वर.	४ एकनाथ-मुक्तेश्वर.
५ रामदासी वाढ़मय.	६ अंबंग व सुफुटकाव्य.
७ आर्या वाढ़मय.	८ जुने शाहिरी वाढ़मय.
९ ऐतिहासिक.	१० निबंधमालाकालीन गद्य.
११ आधुनिक काव्य.	१२ नाट्य-नृत्य.
१३ साहित्य (अलंकार).	१४ शास्त्रीय वाढ़मय.
१५ परीक्षणात्मक वाढ़मय.	१६ निबंधात्मक वाढ़मय.
१७ वृत्तपत्रीय.	१८ प्रांतिक भाषा.
१९ कारुवाढ़मय.	२० छीवाढ़मय.
यापैकीं ज्या विभागाचा अभ्यास केलेले विद्वान गृहस्थ आढ़वून आले त्यांस त्या त्या विभागांतील शब्द निवडून पाठविण्यासाठी विनंति करण्यांत आली. या विनंतीस अनेक विद्वान मंडलीं मान दिला. परंतु रामदासी वाढ़मयाच्या एका अधिकारी व्यक्तीस लिहिले असतां वेळेच्या अभावी नकार दर्शविण्यांत आला व	

तुकारामाच्या एक अभ्यासकास विनंति केली असतां मी तुकारामाच्या फक्त विचारांकडे लक्ष्य देतों शब्दासारख्या रुक्ष गोषी-कडे मी मुर्लीच लक्ष्य देत नाहीं असें उत्तर आले. तथापि एकंदर शब्दसंग्रह करण्याच्या बाबतीत आम्हांस बोहेरून बरेच सहाय्य झाले. अशा सहाय्यकांची नावें पुढे दिली आहेत.

वाड्मयीन शब्दविषयक साहाय्यक

१ ब्रह्मश्री नारायणशास्त्री मराठे (वैदिक वाड्मय). २ रा. प्र. धो. कानिटकर (गाथासप्तशती). ३ रा. रा. ग. हृषे, रा. गो. वि. शिवे, प्रो. चिं. नी. जोशी, प्रो. दाढेकर (ज्ञानेश्वरादि कवि). ४ रा. माधवराव देशमुख (एकनाथी भागवत). ५ कै. गणपतराव खरे (तुकाराम गाथा). ६ रा. गं. आ. भागवत (शनिमहात्म्य, खरे (तुकाराम गाथा). ७ रा. श्री. शा. हणमंते (पांडवप्रताप, रामविजय, पैमांपेदु). ८ रा. श्री. कृ. कोलहटकर (स्वतःचे ग्रंथ). ९ रा. द. वि. आपटे, .न. रा. गोडबोले, रा. अ. दा. केळकर (कांदबारी-निंवंध इ० वाड्मय). १० रा. भा. कृ. उजगरे (खिस्ती वाड्मय). ११ रा. वि. रा. शिंदे, हरिभाऊ गोळे. (कानडी-मराठी). १२ सौ. यशोदावार्ह भट, सौ. लळमीवार्ह अभ्यंकर, सौ. सुलोचनावार्ह गोखले (बायकी). १३ प्रो. माधवराव पटवर्धन (मुक्तेश्वर). १४ महंत गोपीराज महानुभाव, ह. ना. नेने (महानुभावी).

यांखेरीज ज्या विभागावर साहाय्यक मिळाले नाहीत त्या विभागांवरील ग्रंथ कार्यालयांतच वाचून शब्द निवडण्यांत आले.

३ यानंतर निरनिराळ्या प्रादेशिक बोलींतील शब्द जमविण्या संबंधी निरनिराळ्या भागांतील मंडळीस व साहित्यसंस्थांस विनंति करण्यांत आली होती तीसहि पुष्कलच प्रमाणांत सक्रिय सहानुभूति मिळून अनेक प्रांतिक बोलींतील शब्दांचा संग्रह चांगल्या प्रमाणावर करतां आला.

संपादक मंडळी जेव्हां प्रचाराकरितां बाहेर गांवीं जात तेव्हां प्रांतिक व ग्रांथिक शब्द, तसेच कास्वाड्मयांतील शब्द मिळविण्याची शक्य ती खटपट करीत; त्यामुळे शब्दसंग्रहास पुष्कलच पदत होत असे.

प्रांतिक शब्दविषयक साहाय्यक

१ रा. ब. ग. खापडे, रा. गो. ना. मोहरीर, रा. के. ना. मुळे, रा. ह. सी. राजेदेकर, रा. ग. अं. जोशी, रा. वा. ग. लाडवेडखर, रा. गु. ह. देशपांडे, रा. वि. ग. कविमंडन, रा. दाजीशास्त्री चांडेकर, रा. द. बा. पद्माकर, रा. भि. का. भोरटके, रा. द. ना. हरताळकर, रा. स. र. पांडे, रा. कृ. व्यं. देशपांडे, रा. जा. रा. वरकडे, रा. रा. का. कडुकर, रा. बी. आर, संगारे, रा. भ. अं. करफडे, रा. या. मा. काळे, रा. भा. व्यं. क्लोडे, रा. रा. म. काटे, रा. वि. भि. कोलते, डॉ. चिं. ल. मुळे, (वन्हाडी); २ रा. आनंदराव-जोशी (नागपुरी);^२ ३ रा. वि.

भा. केळकर (बनारसी हिंदी-उर्दू); ४ डॉ. बी. जे. चिकेहर, रा. गं. आ. भागवत (खानदेशी); ५ रा. वि. वा. जोशी (चंद्रपुरी); ६ प्रो. ना. बा. पराडकर (माळवी); ७ रा. य. रा. लाळे (अहिराणी); ८ रा. बा. ना. शेडगे (माणदेशी); ९ रा. अ. य. देशपांडे (वायोदेशी); १० रा. का. प. साने (जुन्नरी); ११ रा. द. वि. आपटे, रा. अ. दा. केळकर (कोंकणी-कुलाबा); १२ रा. प. गो. मंडपे, रा. ग. ह. खरे, दि. धो. परांजपे, रा. पु. द. मराठे (कोंकणी-रत्नापुरी); १३ रा. कृ. गो. साठे, रा. र. कृ. पाटनकर (कोंकणी-राजापुरी, चित्पावनी); १४ रा. का. रा. झारापकर, रा. शि. बा. मुळीक (कुडाळी); १५ रा. गो. ब. अमोणकर, रा. दा. अ. कारि, रा. ना. भा. नाईक, रा. आर. एस. देसाई, रा. बी. अंर. प्रभु, रा. नी. वि. दलवी, रा. कृ. द. वर्दे, रा. वि. का. शिखरे, रा. वि. रं. शेलडेकर (गोमांतकी); १६ रा. क. रा. आंबेवाडी, रा. पु. ल. ओगले, रा. रा. रा. करंदीकर, कै. वा. रा. गुत्तीकर, डॉ. के. वा. साठे (कर्नाटकी); १७ प्रो. द. सी. पंगु, रा. कृ. ना. देशपांडे, रा. के. रा. कुलकर्णी (करवीर प्रांतीय); १८ रा. राजारामपंत विंगले (तंजावर मराठी); १९ डॉ. भोईर (आगरी); २० रा. वा. अ. खलप, (सीगन-जिप्पी).

४ यानंतरचे महत्त्वाचे शब्दसंशोधनाचे क्षेत्र म्हणजे कास्वाड्मय होय. महाराष्ट्रांत अनेक धंदेवाईक लोक आपल्या धंयाच्या कार्मी निरनिराळ्या कृति, साधने व वस्तु याकार्मी अनेक साधे, सुगम व सुट्पुरीत शब्द वापरतात परंतु हे शब्द फक्त त्यांच्याच वेताळाचांत सुढ असतात. सुशिक्षित अथवा नागर समाजांत ते मुर्लीच रुढ नसून जवळजवळ अपरिचित असतात. शिवाय अलीकडे इंग्रजी शिक्षणासुळें व सुशिक्षित लोकांचे अनुकरण करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे या लोकांतहि आपल्या स्वतःच्या शब्दाएवजी इंग्रजी शब्दांस अधिक शिष्ट मानण्यांत येऊन त्यांचा उपयोग करण्याची अनिष्ट प्रवृत्ति वाढत चालली आहे व प्रत्येक पिढींत अनेक निजशब्द मार्गे पडत जाऊन त्यांची जागा शुद्ध अथवा हेंगाडे इंग्रजी शब्द घेऊ लागले आहेत. सुताराला गलशा शब्दाएवजी कारनीस शब्द अधिक जवळ वाढू लागला आहे. साधणीजी जागा पाणसळच नव्हे तर केळदलबाटली घेऊन वसली आहे. अशा प्रकारे अनेक शब्द विस्मृतिपथास लागले आहेत हे शब्द जिंवंध ठेवणे याच पिढींत शक्य होते म्हणून तिकडे विशेष लक्ष्य देऊन हे असे शब्द जमविण्याची पुष्कलच खटपट मंडळाने केली. त्याकरितां महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या धंयांची यादी करून ते धंदे ज्या भागांत चालतात त्या भागांतील आस्थेवाईक मंडळीस पत्रे पाठवून व कशा तन्हेने हे शब्द जमवावयाचे त्याची माहिती देणारी पत्रके व पत्रिका पाठवून असे

शब्द जमविण्याची शिक्षत करण्यांत आली. या कामी अनेक साहित्यसंस्थांनी व व्यक्तींनी आम्हांस साहाय्य केले त्यांची नांवे पुढे दिली आहेत.

धंदेविषयक शब्दसाहाय्यक

१ रा. ब. ग. के. केळकर, रा. गो. मि. देशमुख, रा. कृ. गो. साठे (शेती). २ रा. शं. आ. पोतदार (सोनारी). ३ रा. के. रा. कुलकर्णी (शिवणकाम). ४ रा. कृ. पगंजपे (सुतारी). ५ रा. राजत (चांभारी). ६ रा. र. ग. बोंदरडे (विणकाम). ७ रा. वि. वे. सारंग, रा. अ. दा. केळकर (नाविक). ८ रा. सहस्रबुद्धे (शारीर). ९ रा. पी. डी. कान्हेरे, रा. रा. स. देशपांडे, रा. रा. ब. हिवरगांवकर (स्थापत्य). १० पं. द. के. जोशी (संगीत-नृत्य). ११ रा. शं. वा. मुजुमदार (नाट्य). १२ रा. गो. गो. मुजुमदार (बुद्धिवल कीडा). १३ श्री. बाळासाहेब पटवर्धन, चीफ ऑफ मिरज (जंविया, कुस्ती). १४ रा. ल. के. भावे (कायदा). १५ रा. वि. त्रिं. खेरे, रा. ग. स. मराठे (विमा). १६ रा. म. ल. खंडिटे, रा. अ. द. केळकर (मोरी, रत्नासंबंधी). इ.

यांखेरीज मंडळानं पगारी माणसें नेमून त्यांस निरनिराळ्या कारागिरांच्या घरी व दुकानांत पाठवून त्यांस समक्ष विचारून बरेचसे शब्द गोळा केले. तसेच असे शब्द पाठविणारास कांही पारितोषिकहि देण्यांत येईल अशी एक योजना केसरीमध्ये प्रसिद्ध केली. व विशेष सहाय्य करणारास प्रत्यक्ष रकमेऐवजी शब्दकोशाची प्रत देण्यांत आली.

वर्णानुक्रम रचना—शब्दांचे संकलन पूर्ण होत आले तेव्हां कोशाची रचना कशी करावी हा प्रश्न पुढे उभा राहिला. मराठी किंवा सामान्यत: देशी भाषांतील शब्दांची वर्णानुक्रमरचना कशी करावी यावदल फारच मतभेद आहेत व अद्यापि एक-पद्धत अशी बसलेली नाही. क्ष व झ हीं जोडाक्षरे उगीचच वर्णमालेत शिरली आहेत. अनुनासिक आणि अनुस्वार व त्यांत पुन्हां परस्वर्णांच्चारित आणि अपरस्वर्णांच्चारित अनुस्वार, उघ्म वर्णांच्यापूर्वी येणारा अनुस्वार वगैरे अनेक घोटाळे उत्पन्न करणारे प्रश्न पुढे उभे राहतात व या बाबर्तीत जुन्या कोणत्याहि ग्रंथावरून समाधानकारक मार्गदर्शित्व मिळत नाही ही अडचण मला प्रथम मद्हाराष्ट्रीय वाङ्मयसुर्चींतील ग्रंथकार नामसूची करताना आली व त्यावेळीहि समाधानकारक पद्धति बसवितां आली नाही. तोच प्रश्न आतां विशेष महत्वाचा व प्रामुख्यानें पुढे येऊन उभा राहिला. तेहां इतर विद्वानांकहून तरी मार्गदर्शित्व मिळेल म्हणून मद्हाराष्ट्र साहित्य-परिषवेच्या पुणे शाखेमार्फत या मराठीतील वर्णानुक्रमरचने-संबंधी चर्चा करण्याचा उंपकम केला; परंतु तीन दिवसांच्या

चैर्चेनंतरहि समाधानकारक मार्ग सांपडला नाही तेव्हां अखे-रीस शब्द पाहणाऱ्यास सुलभ पडेल अशी वर्णानुक्रम रचना अनुसराची, रुढीपासून फार दूर जाऊ नये असे ठरवून जी पद्धति अंगीकारावयाची तिचा स्पष्ट निर्देश प्रथम करावयाचा एवढे ठरवून साध्याच्या पद्धतीचा म्हणजे जवळ जवळ मोलस्वर्थेन वापरलेल्या पद्धतीचा स्वीकार करावयाचे सर्व संपादकांच्या विचारे ठरविले.

व्युत्पत्ति शोधन—शब्द संकलनानंतर करावयाच्या क्रियां-पैकीं एक महस्वाची किया स्हणजे व्युत्पत्तिनिश्चिति. या कामीं फारच मोठ्या अभ्यासाची व परिश्रमाची आवश्यकता असते; तेव्हां या क्षेत्रांत ज्यांचा विशेष अभ्यास आहे अशा विद्वान् गृहस्थांचे या कामीं साहाय्य घेण्याचा संकल्प करून एका व्युत्पत्तिचर्चा मंडळीची स्थापना करण्यांत आली व या मंडळाच्या आठवड्यांतून दोन दिवस सभा भरवून कांहीं कठिण शब्दांच्या व्युत्पत्तिसंबंधी चर्चा करून व्युत्पत्ति निश्चित करण्याचा उपकम करण्यांत आला. या मंडळीत अनेक निरनिराळ्या क्षेत्रांत अभ्यास करणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश करण्यांत आला होता त्यांपैकीं प्रमुख मंडळीचीं नांवे पुढे दिली आहेत:-

श्री. बाबासाहेब देशपांडे, रा. न. रा. गोडबोले, प्रो. वै. का. राजवाडे, रा. गो. कृ. मोडक, रा. वि. रा. शिंदे, डॉ. प्रो. पी. नंदी. बापट, प्रो. डॉ. र. ल. वैद्य, प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी, श्री. मुकुंदशास्त्री मिरजकर वगैरे. या सर्व मंडळींनी अनेक सभांस उपस्थित होऊन आम्हांस केलेल्या साहाय्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहें.

यानंतरहि प्रत्यक्ष दस्तलिखित प्रत तयार झाल्यानंतर तीतील फक्त व्युत्पत्तीचा भाग तपासून यावा अशी एका साक्षेपी भाषाभ्यासकासे विनंति करण्यांत आली होती व अशा तन्हेचे काम दररोज उमारे तास दीडतास करण्याबद्दल दरमहा २५ रुपये पर्यंत पारितोषिक देण्यांचे योजिले होत; परंतु सदरहू सद्गृहस्थांनी आमची विनंति मान्य केली नाही. असो.

भाषाशास्त्र-व्याख्याने—यांखेरीज संपादकवर्गास व इतर अभ्यासु लोकांसहि भाषाशास्त्राची आयतत्वे लक्ष्यांत याची व व्युत्पत्तिनिश्चय, अर्थनिश्चय करण्याच्या कामीं साहाय्य व्हावे म्हणून भाषाशास्त्रावर प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी, श्री. वि. रा. शिंदे वगैरे कांहीं विद्वानांची व्याख्यानेहि करविण्यांत आलीं. या व्याख्यानांचा कांहीं एम. ए. पदवी परीक्षेस बसणाऱ्या विद्या-शर्यांनीहि लाभ घेतला.

राजवाडे धातुकोश—याचप्रमाणे कै. वि. का. राजवाडे यांनी अमविलेली धातुकोशाची सामुद्री मंडळीक्या उपयोगी

पडावी महणून खटपट करण्यांत आली व त्याबाबद धुळे येथील मंडळीर्शी पत्रव्यवहारहि करण्यांत आला पण त्यापासून प्रत्यक्ष कांहीं लाभ न होता मध्यंतरीं या धातुकोशासंबंधीं चाललेल्या वादविवादांत शब्दकोशाच्या कार्यकर्त्याविषयीं गैरसमज मात्र पसरविण्यांत आला. परंतु त्यावेळीं आम्हांस वादविवादांत पडून आगी तेल ओतण्यास सवड नव्हती व इच्छाहि नव्हती महणून त्या बाबर्तीत आम्ही पूर्णपणे मौन स्वीकारले होतें. परंतु आतां हें कार्य व धातुकोशाचेही कार्य पूर्ण झाले असल्यामुळे त्यासंबंधीं आमची वृत्ति काय होती हें आमच्या ग्राहक व सहानुभूतिक वर्गांुदे तरी स्पष्ट करें इष्ट आहे व हें कार्य त्यासंबंधीं पुढे दिलेल्या दोन पत्रांवरून होईल अशी आशा घरून त्या पत्रांवर कांहींहि विवरण न करितां तीं पत्रे पुढे देत आहे.

श्री

विश्वनाथो विजयते.

राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे.

सा. न. वि. वि.—

१०-१-३४.

आपले तारीख ८ जानेवारीचे पत्र पावले, पत्रांत आपण दर्शविलेल्या मनोभावनेबद्दल आपला आभारी आहे. राजवाड्यांच्या धातुकोशाविषयीं आपण आपल्या पत्रांत जें लिहिले आहेत त्याविषयीं थोडा खुलासा करितो. राजवाड्यांनी जो मराठी धातुकोश तयार केला आहे त्याचे उपयुक्त-विषयीं व सत्येविषयीं महाराष्ट्राची अथाप अकारणे सांशक्तृती आहे. आपला कोश वादप्रस्त विषयाव्यतिरिक्त सर्वमान्य व्हावयाचा आहे. ही गोष्ट मनांत येऊन आपण राजवाड्यांचा कोश आपल्या ग्रंथाची पुरवणी महणून छापणे इष्ट होणार नाही. वास्तविक आपला कोश तयार होत असंतां राजवाड्यांच्या कोशांत दिलेल्या ब्युत्पत्ति आपल्या कोशांतील प्रत्येक शब्दापुढे देणे युक्त व इष्ट झाले असतें. परंतु ही गोष्ट आतां साध्य होणे शक्य नाही. शिवाय आपण हातीं घेतलेले मुख्य काम पुरे ज्ञाल्याशिवाय आपणांस हा ग्रंथ छापतां येणार नाही. धातुकोशाशिवाय, नामें, विशेषणे, कियाविशेषणे इत्यार्दिंच्या ब्युत्पत्ति राजवाड्यांनी केल्या आहेत. हें प्रकरण धातुकोशाइतकेच मोठे आहे. याशिवाय धातुकोशासंबंधाचे राजवाड्यांचे दुसरे लेख व अनेक टिप्पणे अहेत. हें सर्व लिखाण आहे तरेच छापवायाचे आहे. स्वतंत्र ग्रंथसूपाने हे सर्व लिखाण छापणे युक्त आहे अशी आमच्या मंडळाची समजूत आहे. नागपुरास रा. दाते यांनी मराठी धातुकोशासंबंधीं ठराव रा. देव मांडणार होते त्यास विरोध केला असे समजले. राजवाड्यांचे कार्य हें माझे खाजगी नाही. त्यांत माझा बैयक्तिक लाभ कांहीं नाही. हें लक्षांत येऊन

त्रावास विरोध केला गेला नसता तर वरै झाले असतें. विरोध ज्ञाल्याने कांहीं विघडत नाही. येथें प्रसिद्धीची योजना यशस्वी होणार यांत सदेह नाही. आमच्या कार्यांस यशश्राप्ती व्हावी अशी सदीच्छा टेवावी एवढेच मागणे आहे. कलावें, लोभ असावा.

आपला,

भा. वा. भट.

श्री. भा. वा. भट. धुळे यांस:-

ता. १०।३।३४.

सा. न. वि. वि.

आपले १०।१।३४ चे रा. चिं. ग. कर्वे यांस आलेले पत्र त्यांनी मला दाखविले त्यावरून राजवाडे धातुकोशासंबंधीं आमच्या विचारांवद्दल आपला थोडाफार गैरसमज ज्ञाल्यासारखे वाचते महणून हे पत्र लिहीत आहे. कै. राजवाडे यांनी धातुकोशाचे कार्य आरंभिले होते त्यावेळी ते डेकन जिमखान्यावर माझ्या शेजारीच रहात होते. त्यावेळीं त्यासंबंधीं आमचे पुष्कळ बोलें झाले होते. त्यावेळीं मी ज्ञानकोशाचे कार्य कीरी होतो व ज्ञाल्यास ज्ञानकोशमंडळामार्फतच तें काम छापले जावे अशी आमचे इच्छा होती व त्याप्रमाणे मी संपादित असलेल्या विद्या-सेवकामध्ये प्रसिद्धहि केले होते. पुढे ज्ञानकोशमंडळाशी माझा असलेला संबंध सुदून मी कांहीं सहकाऱ्यांसह शब्दकोशाचे कार्य सुरु केले. त्यावेळींहि धातुकोश आमच्या दृष्टीआड नव्हाता. एवढेच नव्हे तर आम्ही स्थपित केलेल्या ब्युत्पत्तिचर्चामंडळाच्या अनेक बैठकीत त्यांतील चिठ्ठ्यांचा उपयोग करण्यांत आला होता. कारण त्यावेळीं त्या चिठ्ठ्या रा. कुळकर्णी यांजजवळ असून ते येथेच होते.

आतां शब्दकोश व धातुकोश यांचा संबंध जोडण्याची आमची योजना अशी होती की धातुकोशांतील ब्युत्पत्तीचा पूर्ण उपयोग शब्दकोशांतील ब्युत्पत्ति देतांना करावयाचा, मात्र शब्दांच्या शेवटीं संपादकांस मान्य तेवढया ब्युत्पत्ती यावयाच्या; कांहीं तुलना-त्मक स्वतंत्र राजवाडे नांव धालून यावयाच्या व तशा सध्याच्या कोशांतहि कांहीं ठिकाणीं राजवाडे यांनी प्रकाशित केलेल्या स्थलांचा उल्लेख करून दिलेल्या आपणांस आढळतील. व यां-खेरीज राजवाड्यांचा धातुकोश सर्वच पुरवणी महणून जितकीं अशरें कोशांत येतील तितक्या अक्षरांचा त्या त्या भागांत छापावयाचा व याच्याच अधिक ग्रती (Off prints) छापल्या महणजे स्वतंत्र धातुकोशाचे पुस्तकहि तयार होईल. सध्या आमच्या प्रस्तावनेची स्वतंत्र पुस्तके आम्ही छापलीं आहेतच. अशा रीतीने राजवाड्यांच्या ग्रंथांत कोणताहि फेरफार न होतां तो छापला गेलाच असता पण त्याचा शब्दकोशरचनेसहि उपयोग

झाला असता. परंतु आपली इच्छा तशी नव्हती यासुळे शब्द-कोशास त्याचा उपयोग होऊं शकला नाही हे मराठी भाषेचे दुईंव. राजवाडे धातुकोश स्वर्वत्रतेने केवळांही छापला गेलाच असता याबद्दल आम्हास कधीच संशय वाटला नाही. कारण अशा कामाची आतां आम्हास संवय झाली आहे.

आतां नागपुरास साहित्य संमेलनप्रसंगी जें झाले त्यासंबंधींहि योडे लिहिणे आवश्यक दिसते. आपणांस हे विदितच असेल की राजवाडे यांच्या धातुकोशाबद्दलचा ठाव कोल्हापुर येथील साहित्य संमेलनाच्यावेळी माझे मित्र रा. निजसुरे यांनी मांडला होता. त्या वेळी मी संमेलनास, विषयनियामक कमिटीच्या बैठकीस वरैरे सर्वत्र हजर होतो. एवढेच नव्हे तर ठावांचे लेखन (Drafting) विषयनियामक मंडळीकरितां मींच किले होते. ही गोष्ट रा. निज-सुरे यांस ठाऊक असेल; निदान एक चिटणीस प्रो. पटवर्धन हे या बाबतीत साक्ष देतील. त्यावेळी जर राजवाडे धातुकोशाबद्दल आमच्या मनांत कांही किंतु असता तर तेथेहि विरोधाचा सुर निघें शक्य होते पण तसें कांही झाले नाही. व तो ठावे विषय नियामक मंडळांत व संमेलनांत विनाविरोध म्हणून अध्यक्षांकडून मांडला गेला व पासहि झाला.

आतां त्याच विषयावर पुन्हा दुसऱ्याच वर्षी ठाव मांडण्याची जेव्हां विषयनियामक मंडळीत रा. देव यांनी प्रस्तावना केली तेव्हां तत्त्वतः अशा एकच प्रथाबद्दल संमेलनांत ठाव दरवर्षी करणे साहित्यसंमेलनाच्या दृष्टीने ठीक नव्हे, यासुळे पुढेंपुढे त्रास होईल व अनवस्था प्रसंग येईल व अनेकांना नाखून करावै लागेल असें मी आपले मत मांडले यांत कांही गैर झाले असेल असें मला अद्यापहि वाटत नाही व ही विचारसरणी रा. देव यांसहि पटली व त्यांनी ठाव पुढे मांडला नाही व संमेलनांतील आपल्या भाषणांतहि(साहित्यपरिषदेस मदत करण्यासंबंधीच्या) या गोष्टीचा उल्लेख करून माझे मत त्यांस रास्त वाटल्याचे बोलून दाखविले. या प्रकारचा ठाव त्याच बैठकीत एवढाच नव्हता. दुसरा टिळक-विद्यापीठास मदत करण्यासंबंधीचा होता व तोहि याच मुद्यावर संमेलनांत मांऱ्य नये असें सर्वानुमते ठरले. आतां रा. राजवाडे किंवा लो. टिळक यांची योग्यता यासुळे कोणास कमी वाटते असें त्यावेळी कोणासच वाटले नाही व त्यांच्या कार्यास संमेलनाच्या एखाद्या ठावानें कांही विशेष बळ येईल असेहि नाही. शिवाय या सर्व गोष्टी विषयनियामक मंडळीत झाल्या, संमेलनांत नव्हे; व समजा, रा. देव यांस जर ठाव मांडावयाचाच असता तर त्यांच्या सारख्या वकूत्तवसंपत्र व महाराष्ट्रास पूज्य व परिचित अशा व्यक्तीपुढे माझी दाद कधीच लागली नसती हें मला ठाऊक आहे. व त्यांनी तशी इच्छा प्रदर्शित केली असती तर विषय-नियामक मंडळांतहि ठावास विषद्द मत देण्याइतका विरोध मी

दाखविला नसता मग संमेलनांत विरोध करण्याची गोष्टच नको. आणि मीहि त्यांस ‘आमच्या चांगुलपणाचा अधिक फायदा घेऊन नये’ या शब्दांनीच ठराव न मांडण्याबद्दल सुचविले.

राजवाडे यांचा धातुकोश आपण प्रसिद्ध करणार व तो होणार यांत संदेह नाही याबद्दल आम्हालाहि आपल्याप्रमाणेच आनंद आहे. मात्र मराठी भाषेत होणाऱ्या शब्दकोशास त्याचा उपयोग झाला असता तर आपल्या भाषेच्या दृष्टीने तें अधिक चांगले झाले असते असें आम्हास वाटते व तसें अजूनहि वाटते. आपला कोश प्रसिद्ध झाल्यावर अर्थात् राहिलेल्या भागासाठी तो आम्हास उपयोगांत आणतां येईलच व तो सहज थोड्या किंमतीत घेऊनहि करतां येईल. त्याकरितां तो छापण्याची जबाबदारी आमचेवरची गेली यांत आमचे नुकसान कांहीच झाले नाही. नुकसान कोणाचे झाले असेल तर महाराष्ट्र भाषेच्या शब्दकोशाचे व त्याचा उपयोग करणारांचे, त्यांत हर्षविशाद आम्हास कांहीच नाही.

असो, आपण लिहिलेल्या माझ्या विरोधाचा व धातुकोश-संबंधी माझ्या वृत्तीचा थोडक्यांत अल्पमतीने जो खुलासा करतां आला तो केला आहे. यानें जें आपले समाधान होईल तें होईल. यापेक्षां अधिक लिहिण्याचे प्रयोजन दिसत नाही. असो, लोभ असावा हे विनंति.

आमच्या किरीतीत धुळे मुक्कार्मी आर्ले असतां आपली समक्ष मेट घेण्याची इच्छा होती परंतु आपण औंध येथे गेल्यासुळे मेटीचा योग आला नाही. असो.

आपला
य. रा. दाते.

या राजवाडे धातुकोशाच्या कच्च्या चिठ्यावस्तु श्री. कृ. पां. कुळकर्णी हे पुणे येथे धातुकोशाचे संपादन वरीत असतांना आमच्या मंडळांतील श्री. कर्वे यांना मदतीला घेण्याचा त्यांचा विचार होता व त्याप्रमाणे त्यांनी धुळयास विचारलेहि होते; पण संमति मिळाली नाही, असें समजले. असो, याप्रमाणे महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या कामांत कै. राजवाड्यांच्या लिखाणाचा जो सहजा सहजी फायदा मिळावयाचा तो निकूं शकला न ही. पण याबद्दल आमचे मंडळ कसैं दोषी नाही हे वरील मजकुरावस्तु समजून येईलच. वरील पत्रास उत्तरहि आले नाही. मात्र धातुकोश खप-विषयाकरितां महाराष्ट्रांतील प्राहक होण्यासारख्या गृहद्यांची यादी करण्याकरितां रा. विश्वानाथराव जावडेकर पुणे येथे आमच्यांकडे आले व आमच्या ग्राहकांची यादी जी सहसा कोणी धंदे-वाईक दाखवीत नाही ती, आम्ही त्यांस दिली व त्यावेळी त्यांस वरील पत्रेहि दाखविली व त्यांनी त्या बाबतीत आपले समाधान झाल्याचे बोलून दाखविले. असो.

प्रतिलेखन—याप्रमाणे सर्व सिद्धता ज्ञाल्यावर शब्दपत्रिकांची वर्णानुक्रम रचना करून प्रत्यक्ष मुद्रणप्रत लेखनाची तयारी केली व पुढे दिल्याप्रमाणे पद्धती अनुसरली.

सर्व संपादकांनी एका टेबलाभोवर्ती बसून समोर शब्दपत्रिका व अनेक कोश ठेवावयाचे व एका शब्दाच्या सर्व पत्रिका वाचून त्याचें व्याकरण, शक्य ते सर्व अर्थ व व्युत्पत्ति निश्चित करावयाची व निरनिराळ्या अर्थांकितां अगदीं साधे सरल अर्थे सोडून शक्य तितकीं अवतरणे धुँडाळावयाचीं. कांहीं अवतरणे शब्दपत्रिकांवर असत, नसतील तेथे आपल्या वाचनाचा अगर पठणाचा अवलंब करून प्रत्येक संपादकाने योग्य व शक्य तीं अवतरणे सुचवावयाचीं व त्यांनुन जुन्यांत जुर्नी, अधिक परिचित, विशेष सुलभ अशा तंहेळ्या अनुक्रमाने निवडून व्यावयाचीं.

शब्दाचे निरनिराळे अर्थ निश्चित करतांना जहर तेथे चर्चा करून संदर्भांश पाहून सर्वानुमते योग्य वाटतील ते अर्थ योग्य शब्दांत नमूद करावयाचे, अशा तंहेची किथा करावयाची असे. संपादक वर्ग याप्रमाणे सर्व क्रियांशी परिचित होऊन आपासपले कार्य करण्यास जसजसा अधिकाधिक कार्यक्षम होऊं लागला तसतसे त्यास कांहीं पदवीधर मदतनीस देण्यांत आले व प्रत्येक संपादक आपले मदतनीस घेऊन स्वतंत्रपणे प्रतिलेखनाचे कार्य करू लागला व अशा पद्धतीने मुद्रणाची कच्ची प्रत तयार करण्यांत आली.

प्रत तपासणी—प्रारंभी मुद्रणाची कच्ची प्रत तयार करण्यांत आल्यावर तिच्या नागरी टंक (टाइपरायटर) यंत्राने चार प्रती तयार करण्यांत येऊन त्या चार गृहस्थांस तपासण्याकरितां देण्यांत येऊं लागल्या. यांपैकी कांहीं गृहस्थ बाहेरगांवीहि राहणारे असत. या प्रती निरनिराळ्या गृहस्थांकडून तपासून आल्यावर संपादकाने त्यांतील दुरुस्ती, सूचना, शंका वैगैरेचा विचार करून व सर्वांचा योग्य तो परामर्श घेऊन शेवटची प्रत तयार करावयाची असा कम ठेवला. जोंपर्यंत मंडळावाहेरचे गृहस्थ तपासावयास मिळूं शकले तोंपर्यंत हा कम अव्याहत चालू ठेवला.

मुद्रण—सुमारे सर्व स्वरांचे शब्द लिहून ज्ञाल्यावर मुद्रण करावयास प्रारंभ करावयाचे ठरविले व कांहीं भाग प्रेसकडे पाठविला व फक्त पहिली आठ पृष्ठे जुळण्यास सांगितलीं. जुळणी शुद्ध बहावी, जुळारी तरवेज बहावे व पाहिजे तितकी दुरुस्ती करणे शक्य बहावे मृष्णून स्वतःचा टाइप वगैरे विक्री घेऊन 'शारदा प्रेस' नांवाचा छापखाना काढला; पण छापण्याच्या यंत्रांत रक्कम फार गुंतवू राहते व एका यंत्रास केवळ शब्दकोशाचे काम

पुरे पडणार नाही मृष्णून दुसऱ्या छापखान्यांत छापून ध्यावयाची योजना केली.

पहिली आठ पृष्ठे जुळून ज्ञाल्यावर सुमारे १०० अम्यासु विद्रान् गृहस्थांकडे पाठवून त्यांच्या सूचना मागविल्या व पुण्यांतील कांहीं गृहस्थांस मुदाम पाचरण करून त्यांजबरोवर चर्चा करून योग्य त्या सूचनांचा स्वीकार करून कोश छापण्याच्या पद्धतीचा निश्चय करण्यांत आला व कामास सुरुवात करण्यांत आली.

शब्दकोशाच्या शब्दपत्रिका लिहिंगे, त्या तपासणे, शब्दपत्रिकांस्वरून कच्ची प्रत तयार करतांना करावयाच्या कृती, उदाहरणार्थ व्याकरणसंज्ञा, अर्थनिश्चित व अर्थाचा कम लावणे, अवतरणांची निवड करणे, व्युत्पत्ति देत असतां भाषांचा कम लिहिंगे वैगैरेसंबंधीं वेळोवेळीं योग्य त्या सूचना लेखक व संपादकवर्गास देण्यांत येत असत व सर्व कार्य सुसंगत रीतीने चालावे व एकपद्धति सर्वत्र अंगीकारली जावी मृष्णून अशा सूचना वैगैरेचाल्या लिहून त्या सर्व लेखकांस दिल्या जात आणि कायाल्यांत प्रमुख ठिकार्णीं कलाकांवर लावून ठेवलेल्या असत.

याप्रमाणे मुद्रणप्रतीचा कांहीं भाग तयार करून छापवयास सुरुवात ज्ञाली तरी शब्दसंकलनाचे वैगैरे कार्य चालूच होते व प्रत्यक्ष मजकूर छापला जाईपर्यंत नवीन शब्द, अर्थ, अगर योग्य अवतरण सांपडल्यास त्याचा अंतर्भव करण्यांत येत असे. प्रत्यक्ष शब्द छापून ज्ञाल्यानंतर उपलब्ध ज्ञालेली माहिती अगर शब्द पत्रिका यांचा पुरवणीकरितां संग्रह करून ठेवण्यांत येत असे.

शब्दकोशाच्या अंतरंगासंबंधीं व धोरणासंबंधीं कांहीं गोष्टींचा वर उल्लेख आलाच आहे. याशिवाय कांहीं वारीचे स्पष्टीकरण करणे जस्तर आहे मृष्णजे तें निदान पुढील कार्यकर्त्यास उपयुक्त होईल.

प्रकारीय शब्द—कोणत्याहि जिंवंत, चालू व वाढत्या भाषेचा कोश करावयाचा मृष्णजे त्या भाषेतील शब्द जमविण्यास कितीहि वेळ दिला तरी तो अपुराच पडणार हें प्रत्येक कोशकाराच्या अनुभवास येते व आम्हांस तर आमच्या ग्राहकांचा विश्वास कायम ठेवावयाचा तर या कार्यास कांहीं तरी मर्यादा घालणे अवश्यच होते; याकरितां माझे वर्णिल्याप्रमाणे शक्य ते प्रयत्न करून शब्द जमविण्याचे कार्य अव्याहतपणे चालू ठेवले तरी सुमारे ४ वर्षांनंतर या कार्यकडील लक्ष्य कमी करून तें पुढील कार्यकडे देणे अवश्य ज्ञाले. त्यामुळे तेवढ्यांत मुख्यत: जे शब्दसंकलन ज्ञाले त्यावर सुरुवात करावी लागली व पुढे हें कार्य तुरळक स्वरूपांत ज्ञाले. त्यामुळे कांहीं शब्द ध्यावयाचे राहिले असणे शक्य आहे. शब्दसंकलन करीत असतां मराठी

ભાર્યેત શિરલેલ્યા પરકીય શબ્દાંચા સમવેશ કિતપત કરાવા હા મોટા મહત્વાચા પ્રશ્ન પુંઢે ઉભા રાહિલા. મરાઠી ભાર્યેત મૂલ સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દ, તદ્દ્વાર શબ્દ વ યેથેલ મૂલ કાંઈ દેશ્ય શબ્દ હે આદ ઘટક હોત. પણ યાખેરીજ મહારાષ્ટ્રીય લોકાંચા જ્યા અનેકમાંબાધારી લોકાંશી સંબંધ આલા ત્યાંની અનેક શબ્દ યા ભાર્યેત રૂઢ કેલે આહેત; ત્યાંપૈકી સુલ્ય મૃદુંજે અરબી, ફારસી, ઉર્ડૂ, પોર્ટુગીજ, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્રીજ યા પરકીય વ કાનડી, તેલગુ વગેરે દ્રાવિંડ તશાચ ગુજરાતી, હિંદી વગેરે દેશ્ય ભાષા યા હોત.

યાંપૈકી કાનડી, તેલગુ વગેરે ભાષાંતીલ બેચ શબ્દ આત્મ-સાત હોઊન ગેલે આહેત, ગુજરાતી, હિંદી ફારસે નાહીંત પણ અરબી, ફારસી વ ઉર્ડૂ યા ભાષાંચી છાપ દીર્ઘકાળ પદ્ધન શાસન શાખાસારખે કાંઈ પ્રાંત તર ત્યાંની બેચસે બલકાવલે આહેત. તસેચ પોર્ટુગીજ વ ફ્રેન્ચ શબ્દાંચા પ્રવેશ જરી પૂર્વી જ્ઞાલા અસલ તરી આજ બંદ જ્ઞાલા આહે. પરંતુ ઇંગ્રીજે અંક્રમણ ભરમસાટપેં ચાલુ આહે. તેવાં યા બાબરીંત વિવેક ક્રણે પ્રાપ્ત આહે. અશા વેલીં ભાષાશુદ્ધિ કરણાંન્યાચી ભૂમિકા સ્વીકારુન સર્વે પરકીય કિંવા પરસંભવ શબ્દાંચે એકસહા નિષ્કાસન કરાવયાંચે કિંવા કાંઈ મધ્યમ માર્ગ આચ્રાવયાચા હા પ્રશ્ન સંપાદકાંધું પડલા વ અખેરીસ કોશકારાંચે કાર્ય હેં સંપ્રાદાકાંચે કાર્ય અસુન ભાષાશુદ્ધિકારાંચે નવહે, તેવાં સંપ્રાદાકારાંના તરી મરાઠી વાડ્મયાંત આઢળાંન્યા સર્વ શબ્દાંચ્યા પત્રિકા કરણ્યાંત યાબ્યાત. ત્યા અવસ્થેત તરી ત્યાંત ગાલ્ગાગલી કરું નયે અસે ધોરણ પ્રથમ ઠરવિણ્યાંત આલે. અર્થાત् જે પરકીય શબ્દ સંગ્રહીત કરણ્યાંત આલે તે મરાઠી ગ્રંથાંતુન નિવડ્યાંત આલે હોતે. વત્તમાનપત્રે વગેરે ચાલચલાં વાડ્મયાંતુન નવહે હી ગોષ્ઠ યેથે નમૂદ કરણે જરૂર આહે.

યાનંતર ફારસી, અરબી, ઉર્ડૂ વગેરે ભાષાંતુન આલેલે શબ્દ જે અત્યંત રૂઢ હોઊન ગેલે આહેત કિંવા જુના પત્રબ્યવહાર, બખરી, દસ્તએવજ, કાગદપત્ર વગેરેમધ્યે આઢલતાત ત્યાંચા શુદ્ધ અગર અપભ્રણ જ્યા સ્વરૂપાંત તે આઢલતીલ ત્યા સ્વરૂપાંત સંગ્રહ કરુન કોશાંત અંતર્ભાવ કરાવયાચા અસે ઠરવિલે. કાનડી, તેલગુ વ તદ્દ્વાર શબ્દ તર આત્મસાત, જ્ઞાલેચ હોતે. પોર્ટુગીજ, ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાંતીલ શબ્દશ્વી એતિહાસિક કાલાંતુચ રૂઢ હોઊન બહુલેક અપભ્રણ સ્વરૂપાંત, ભાર્યેત મિસદ્ધન ગેલે હોતે. ઇંગ્રીજ શબ્દાંચ્યા બાબરીંત માત્ર જરી સંગ્રહ કરતાંના સઢળ હત ટેવલા હોતા તરી પ્રત્યક્ષ કોશાંત ઘાલતાંના બરીચ કાટાકાટ કરણ્યાંત આલી વ દુસ્સન્ય વિભાગાપાસુન પુંઢે તર અગર્દીંચ આત્મ-સાત, જ્ઞાલેલે તેવઢેચ શબ્દ ફાર અલ્પ પ્રમાણાંત ઘેણ્યાંચે ઠરવિણ્યાંત આલે.

મૃદુંજે—મૃદુંજે સંગ્રહ જરી વિસ્તૃત પ્રમાણાંત કરણ્યાંત આલા તરી વિશિષ્ટ શબ્દાંચા વિશેષ અર્થ દેણ્યાંચ્યા કાર્મી ઉદાહરણાદાખલ જેથે ઉપયોગ જ્ઞાલા તેથેચ મૃદુંજે અંતર્ભાવ કોશાંત જ્ઞાલા; પણ સાધ્ય ‘અતી રાગ ભીક માગ.’ ‘ભટો લ્પ કરા તર મૃદુંજે તુમ્હીચ બાઈલ વહા.’ ‘રાજાલા દિવાળી માહીતચ નાહીં.’ અશા પ્રકારચ્યા મૃદુંજે પ્રત્યક્ષ કોશાંત અંતર્ભૂત જ્ઞાલાન નાહીંત. યાકિરિંત જમલેત્યા સાહિત્યાંત ભર ઘાલુન મૃદુંજે વ વાકસંપ્રદાયાંચા એક સ્વતંત્ર કોશ કરાવયાચા વિચાર આહે.

અવતરણે—અવતરણે કોણત્યા ક્રમાને વ કિંતી યાવયાચીં યાબહલહિ નિશ્ચિત પદ્ધતિ અંમલાંત આણતાં આલી નાહીં. અવતરણે કાલાનુકમે યાવયાચીં તર વિશેષત: મધ્યકાલીન પદ્ય વાડ્મયાંત અનેક શબ્દાંસ જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, મુકેશ્વર, દાસોપંત, શ્રીધર વગેરે અનેક કર્વીચીં તુલ્યબલ અવતરણે આઢલ્દન યેત ત્યાંત નિવડ કરણે કઠીણ હોઊં લાગલે. સર્વોત્તમ પ્રાચીન યાવે તર જ્ઞાનેશ્વર, મહાનુભાવી અવતરણેચ ફાર યેઝુન પુઢીલ કર્વીચીં અવતરણે માર્ગ ટેવાર્વી લાગતીં; તેવાં ત્યાંતલ્યા ત્યાંત જુને પણ શક્યતર અધિક પરિચિત અવતરણ પ્રથમ યાવયાચે વ નંતર ઇતર યાવયાચીં અસે ધોરણ ટેવલે. પહિલ્યા ભાગાંત એકાચ અથોસ એકાઢુન અધિકહિ અવતરણે દેણ્યાચા ક્રમ સ્વીકારલા, પણ ત્યામુલે પૃષ્ઠસંખ્યા ફારચ આટો-ક્યાબાદેર જાઈલ અસે દિસું લાગલે. ૨૫૦૦ પૃષ્ઠાંચા અજમાસ હોતા તો ૩૦૦૦ વર જાણાર હેં તર શબ્દસંહૃદ્યેવરુનચ દિસું લાગલે, પરંતુ અવતરણે ભરપૂર દિલ્યાસ ૫૦૦૦ સંખ્યાહિ કમી પડેલ અસે વાદં લાગલે. તેવાં એકાપેક્ષાં અધિક અવતરણે દેણ્યાચે ધોરણ કમી કેલે, જમવિલેલી અવતરણે તર શક્યતીં યાવયાચીં હેં ધોરણ ટેવલે પણ જેથે એક અવતરણ અસેલ તેથેહિ શોધુન શોધુન અધિક અવતરણે ઘાલાવયાચે ધોરણ કમી કેલે.

પૃષ્ઠસંહૃદ્યેપ્રમાણે કાલમયદિકેહિ પાહુણે અવશ્ય હોતે. સંકલિપત ૫ તે ૭ વષ્ણેપેક્ષાં તીન વર્ષે અધિક લાગલી. યાપેક્ષાં અધિકક કાલ યા કાર્યાસ દિલા અસતા તર આમચા ગ્રાહકર્વંગ, અધિકચ અધીર જ્ઞાલા અસતા અસે દિસું લાગલે. યામુલે સામાન્યત: તિસંન્યા ભાગનંતર અવતરણાંચ્યા બાબરીંત હાત આંખડતા ધ્યાવા લાગલા.

અવતરણે દેણ્યાચ્યા બાબરીંત દુસરી એક મહત્વાચી ગોષ્ઠ લક્ષ્યાંત ધ્યાવી લાગતે તી મૃદુંજે જ્યા ગ્રંથાંતીલ અવતરણ યાવયાંચે લ્યાચી સંશોધનપૂર્વક પાઠગુદ્ધ આચૃત્તિ ઉપલબ્ધ અસાદી લાગતે પણ મરાઠીમધ્યે જ્ઞાનેશ્વરીસારખા ગ્રંથાંચીહિ સંશોધનપૂર્વક શુદ્ધ પાઠાંચી આચૃત્તિ અથાપિ તયાર જ્ઞાલી નાહીં મગ તુકારામ, મોરોપંત, વામન કિંવા ઇતર કર્વીચી કાય કથા?

જ્ઞાનેશ્વરીંતીલ અવતરણે દેતાંનાહિ રાજવાડેપ્ત, માડગાંવકરપ્રત, બંકટસ્વામીપ્ત વગેરેમધ્યે પાઠમેદ દિસુન આલ્યામુલે ત્યા પ્રતીંચા નિર્દેશ કરુન કાંઈ અવતરણે દિલીં આહેત.

तर्सेच बखरी व ऐतिहासिक कागदपत्रांत वाचनाच्या असेख्यु चुक्या आढळतात. उदा० नाहकबदल जाहला, सानकबदल साजक वगैरे. त्यामुळे फारच घोटाळा होतो. या बाबर्तीतहि संशोधकांनी लक्ष्य दिले पाहिजे.

कांहीं काव्यशंगांत तळटीपांत चुक्कीचे अर्थ दिल्यामुळेहि कोश-कारांची अनेक ठिकाणीं दिशाभूल होण्याचा संभव असतो.

व्युत्पत्ति—व्युत्पत्तीच्या बाबर्तीत आम्ही काय प्रयत्न केले ते पूर्वी सांगितलेच आहेत. या कार्मीं जेवढा वेळ यांवा व जितके सहाय्य ध्यावे तितके थोडेच आहे. ल्यामुळे या बाबर्तीत समाधानकारक परित्रम झाला नाही. शक्य तो केला आहे. संस्कृत शब्द मराठीत कोणत्या पायऱ्यांनी आला हे दाखविणे अवश्य आहे पण ते तितकेच वादप्रस्त होण्याचा संभव आहे व केवळ कोशकार म्हणून केवळ अनुमान धपक्यावर व्युत्पत्ति ठोकून देणे

रास्त नव्हे, या विशयाचा विशेषतः प्राकृत भाषांचा अस्यास अधिक झाल्याशिवाय मधील टप्प्यांचा निश्चय करणे सुलभ नाही. तेव्हां तुकीचे लिहिण्यापेक्षां न लिहिणे वरे असे समझून व्युत्पत्ति सांग न देतां फक्त दिशदर्शित केल्या आहेत. फारसी व अरबी व्युत्पत्ति देतांनाहि अनेक शब्द मूळ अरबी असून फारसीमार्फत मराठीत आले आहेत ते केवळ फारसी म्हणून न देतां यांची मूळ अरबी व्युत्पत्ति दिली पाहिजे. कारण शुद्ध फारसी भाषा ही संस्कृतची बहिण—अवेस्तापल्हवी मार्फत—असल्यामुळे शुद्ध फारसी व संस्कृत शब्दांत धातुसाम्य आढळते तसेच अरबीतून फारसीत आकेल्या शब्दांत नसते. या बाबर्तीत फारसी कोशांचाहि बळवा तितका उपयोग होत नाही. संस्कृत जाणणारे फारसीचे व अरबीचे अस्यासक उत्पन्न होतील तेव्हां याकार्मी अधिक संशोधन होऊन ही शाब्दा पूर्णत्वास येईल. व्युत्पत्तिसंशोधन हे एकत्रादुकटथा व्यक्तीचे कार्य नसून त्यास अनेक संशोधक अस्यासकांचे साहाय्य होईल तरच ते विचारांत घेण्यासारखे होईल, असो.

वास्तविक कोशामध्ये प्रत्येक शब्दाचा इतिहास दिला गेला पाहिजे ही जी कोशाच्या परिपूर्णतेची कल्पना ती साध्य बळवायास आपल्यास अजून पुष्कलच वाट पहावी लागेल असे दिसते.

उच्चारचिन्हे—याशिवाय तालव्य व दंत्यतालव्य च वर्ग, शब्दवरील जोरामुळे उच्चारांचे दीर्घीकरण वर्गे बाबर्तीत शब्दांचे उच्चार स्पष्ट कळण्यासाठी उच्चार देणे कोशांत अवश्य असते पण तेहि छापण्याच्या कार्मी योग्य साधनाभार्वी करतां आले नाही.

कांहीं विद्रोहांचे म्हणणे असे असते की शब्द शुद्ध स्वरूपांत तेवढेच कोशांत अंतर्भूत करावे अपवृष्ट रूपे देऊ नये. परंतु शब्द-कोश रचनेचे शास्त्र काय यासंबंधी पहिल्या विभागाच्या प्रस्तावनेत आम्ही विवेचन केलेच आहे (पृ. २६-२७). कोशकारांचे काम केवळ अभिजात शब्द देणे हे नसून ‘कोश म्हणजे केवळ भाषे-

तील शब्दांचा संग्रह असावा’ हे ढीन ट्रॅच यांचे म्हणणेच आज सर्वमान्य झाले आहे. त्यामुळे भिन्न स्पृष्टिहि शब्द दिल्यास पाहण्यास सुलभ होते. मात्र तो शिष्ट कीं अशिष्ट, शुद्ध कीं अशुद्ध वर्गेर दिग्दर्शित केले म्हणजे झाले.

पुरवणी—शब्दसंकलन कितीहि कोशीने केले तरी जोपर्यंत सर्व मराठी बोलणाऱ्यांमध्यें या कामासंबंधी आस्था उत्पन्न होत नाही तों पर्यंत प्रातिकशब्द, बोर्लीतील शब्द व काह वाड्यमातील शब्द संपूर्णतया संकलित होणे शक्य नाही, त्यामुळे कांहीं शब्द राहिले असणे शक्य आहे. कांहीं आम्ही पुरवणीकरितां जमविले आहेत. तथापि आणखी कांहीं दिवस प्रयत्न झाल्यास नष्ट होण्याच्या मार्गास लागलेले हे शब्द संकलित होणे शक्य आहे. तर्सेच निरनिराळथा गणभाषांचे कोश झाल्यास हे कार्य अधिक सुलभ होईल.

आतां कोणी म्हणेल कीं ही प्राथमिक कार्य झाल्याशिवाय आधीं शब्दकोश तयार करावयास कां घेतला? तर त्यास उत्तर एवढेच देतां येईल कीं, सामान्यतः भाषेतील सर्व शब्द देणाऱ्या कोशाची जहर आज पन्नास वर्षीपासून लोकांस वाटत आली आहे व ती आजपर्यंत मोठमोठ्या लोकांनी प्रयत्न कसलहि पूर्ण झाली नाही. उदाहरणार्थ रा. सा. विश्वनाथ नाशयण मंडलीक यांनी सरकारच्या साहाय्याने एक कोश करण्याचा प्रयत्न केला होता. ल्याप्रमाणेच लो. टिळक यांचे स्नेही रा. माधवराव नामजोशी यांनी एक प्रयत्न केला होता. पण हे दोन्ही प्रयत्न दृश्य स्वरूपास पोचले नाहीत. आज आमच्याजवळ झानकोशामुळे एक कार्य-कर्तव्यांचा निदान संच तरी होता व ही कामे एकट्यादुकटथा व्यक्तीची नाहीत; तेव्हां आज संपूर्ण मिळत नाहीं म्हणून अजीबात कांहींच न करण्यापेक्षां शक्य तेवढे करावे व या संधीचा फायदा घ्यावा म्हणून हे कार्य यावेळी हातींघेण्यांत आले. नाहीं तर या पिढीत तरी हे झाले नसते. व जो तो केवळ बळवे म्हणून म्हणत असतो पण प्रत्यक्ष करावयास पुढे कोणीच होत नाही, ते आम्ही झाले एवढेच. आम्ही कोश करावयास घेतला ल्याचवेळी झानेश्वरीचा एक स्वतंत्र कोश आम्ही कीरत आहों असे एक सुंवर्द्धिचे प्रोफेसर मज-जवळ म्हणाले होते; परंतु त्याचा अद्यापि कोठे मागमूळ दिसत नाहीं. असो.

मुद्रितांची तपासणी कितीहि कोशीने केली तरी कांहीं मुद्रण-दोष राहणे अपरिहार्य आहे; तसे ते या कोशांतहि राहिले असले पाहिजेत. तथापि आजच घाईने शुद्धिपत्र काढण्यापेक्षां कांहीं दिवस जाळूं देऊन पुरवणीबोरवरच शुद्धिपत्र काढल्यास ते अधिक उपयुक्त होईल असे वाटन आजच शुद्धिपत्र जोडले नाहीं.

आर्थिक बाजू—१ एप्रिल १९२८ या दिवशी आम्ही झानकोश मंडळ सोहन बाहेर पडलो. प्रारंभी रा. दाते, रा. कर्वे,

रा. चांदोरकर व रा. टिळक अशी मंडळी एकत्र येऊन नवीन कार्याची योजना कारवायाची असे घाट होते व त्याप्रमाणे केसरी मध्ये जाहीरहि केले होते. यावेळी ज्ञानकोशमंडळाच्या पुनर्खट नेच्या वाटाघाटी चालूच होत्या. त्यामध्ये येथे खोलांत शिरण्याचे कारण नाही. ज्ञानकोश मंडळाचा किंवडुना ज्ञानकोश रचनेचा इतिहास जरी लिहिल गेला असला तरी अलिखित वृत्तांतहि मोठा आहे पण तो लिहिऱ्याचे हैं स्थान नव्हे. असो, आम्ही वर लिहिल्याप्रमाणे १ एप्रिल रोजी ज्ञानकोशमंडळांतून निघालों व शब्दकोशाच्या कार्यास लागलो. परंतु ज्ञानकोशमंडळाची निरवानिरव करण्यास रा. टिळक यांची अवश्यकता असल्यामुळे ते पुन्हां तिकडेच राहिले व रा. दातार हे आमच्याकडे आले व हव्याहव्य ज्ञानकोशातील इतरहि कांही मंडळी जस्तर तशी आम्ही लावून घेतली.

ज्ञानकोशमंडळांतून बाहेर पडलों त्यावेळी किंवा त्यापूर्वी वेळेवर व पूर्ण असा पगार कोणासच कर्डीच मिळत नसे, त्यामुळे यावेळीहि कोणाजवळ एका पगाराचेहि पैमे नव्हेते. तेव्हांश क्षय तेवढ्या कमी खर्चात काम करावयाचे ठरविले व लागलीच शब्दकोशाची योजना तयार असल्यामुळे भावी कंपनीचे भागीदार मिळविणे व ग्राहक मिळविण्याचे कार्य सुकून केले.

प्रथम कार्य फारसे नसल्यामुळे आम्ही चालविलेल्या सर स्वती मंदिर संस्थेतच कचेरीचे काम करीत असु; त्यामुळे भाड्याचाहि खर्च नसे. व ज्ञानकोशमंडळाचीच जागा सरस्वती-मंदिर संस्थेने घेतल्यामुळे त्याच जागेत काम करण्यास मिळे. पुढे काम वाढल्यावर कांही दिवसांनी प्रथम एक व नंतर दोन अशा खोल्या तेंयेच भाड्याने घेण्यांत आल्या व मुद्रणप्रत तयार होईपर्यंत त्याच जागेत काम चालविले. पुढे मुद्रणाच्या सोईकरितां जमखंडीकरांच्या वाड्यांत कचेरी आणण्यांत आली व स्वतः कंपोज कस्तु गणेश प्रिंटिंग छापखान्यांत पहिले दोन भाग छापून घेतले; पण त्यांत दिरंगाई फार होऊ लागल्यामुळे छापण्याचे काम दुसरीकडे द्यावै लागले व गणेश प्रिंटिंगला ती जागा पाहिजे असल्यामुळे त्यांनी आम्हांस नोटीस दिली तेव्हां तेंये सोईकर कजाग नव्ही म्हणून पूर्वीच्या ज्ञानकोशाच्या जागेत म्हणजे शनवार वाड्याजवळील फुटक्या द्युरजाजवळच्या मोतीवाल्यांच्या वाड्यांत कचेरी आणण्यांत आली व ती आजतागायत तेंयेच आहे. या एकंदर प्रकारांत जागभाड्याचा खर्च मंडळीस फारच अल्प प्रमाणांत करावा लागला.

किंतीहि कमी खर्च करावयाचा म्हटला तरी कांहीं तरी खर्च करावा लागतोच व तो भागविण्याकरितां भागीदार व ग्राहक मिळविण्याचे काम सर्वांनी सतत नेटाने चालविले होते

व पहिल्याच भागवाटर्णीत ८६७ भाग वाटले गेले, हैं पूर्वी सांगितलेच आहे. आम्हा प्रथम चार कार्यकर्त्यांबाहेरचे पहिले भागीदार म्हणजे येथील कंत्राटदार रा. कृष्णाजी रावजी साठे हे होत. हे ताबडतोब भागीदार ज्ञाले एवढेच नव्हें तर त्यांनी भागाचे सर्व (२५) रुपये एकदम देऊन टाकले. यामुळे जनतेचा आमच्यावर किंती विश्वास आहे हे आम्हांस क्लून येऊन काम करण्यास फार उत्तेजन मिळाले. त्याप्रमाणेच प्रथम सहकारी तत्त्वावर मंडळ नोंदावयाचे म्हणून खटपट करण्यांत वेळ गेला व नंतर कंपनीच्या कायद्याप्रमाणे नोंदण्यांत येऊन कायरिंभास परवानगी जानेवारी १९२९ मध्ये मिळाली. याप्रमाणे मध्यंतरी बराच वेळ गेला तरी कोणीहि त्याबद्दल कुरक्कर अगर टीका केलेली आमचे कार्णी आली नाही. अर्थात् ग्राहक मिळविण्याबरोबरच शब्द गोला करण्याचे आमचे काम चालूच होते व प्रचारकार्याची, कोशकार्याची वैरे माहिती दर तीन महिन्यांनी साधारणतः केसरी वैरे पत्रांत देण्यांत येत असे. त्यामुळे आमच्या ग्राहक वर्गास कार्याची प्रगति क्लून येत असे.

चालक—मंडळ नोंदावयाचे तेव्हां प्रथमचा चालक वर्ग पुणे येथीलच व काम लागले असतां सहज भेटण्यासारखा असाच नेमण्यांत आला. पहिले चालक, संपादक वर्गपैकीं रा. दाते, रा. कर्वे व रा. आबा चांदोरकर हे असुन बाहेरचे रा. ल. बा. कोलहृतकर, रा. द. गो. फडके, रा. वि. वि. काणे व रा. रा. करंदीकर, हे होते. बाहेरच्यापैकीं पहिले दोघे आम्ही स्थापन केलेल्या सरस्वतीमंदिर संस्थेच्या सभासदांपैकींच आमचे सहकारी होते. रा. काणे हे एक परिचित इंजिनिअर व कंत्राटदार होते व रा. करंदीकर हे धारवाडचे पण आमच्या ज्ञानकोश सहकारीपैकींच होते. याप्रमाणे कार्याची योजना, कंपनीची घटना वैरे होऊन कार्यास रीतसर प्रारंभ झाला व लवकरच त्याची प्रगतीहि समाधानकारकपणे होऊ लागली.

यानंतर कंपनीच्या चालक वर्गात पुढील मंडळी त्यांची संमति मिळवून घेण्यांत आली. व त्यांनी आम्हांस सर्व बाबतींत फार मदत केली. याबद्दल त्याचे येण्ये आभार मानणे अवश्य आहे.

श्री. माधवराव विनायकराव किंवे, श्री. पांडुरंग केशव शिराळकर, श्री. मा. ग. बावडेकर, श्री. सरदार राजाराम जनार्दन पोतीनीस, व श्री. विश्वनाथ नारायण जोग.

प्रचार—ज्ञानकोशाचे काम करीत असतांहि वारंवार पैशाची अडचण पडत असे त्यामुळे संपादक वर्गासहि वरचेवर प्रचाराकरितां बाहेर पडावे लागे त्यामुळे प्रचार कार्यबद्दल अनेक सुशिक्षित लोकां जी सांशंक वृत्ति दिसून येते ती आमच्या

बाबतीत अजीबात नाहीशी ज्ञाली होती व सर्व महाराष्ट्रभर प्रवास ज्ञाल्यामुळे अनेक ठिकाणी आधीच ओळखी ज्ञाल्या होत्या. अनेक ठिकाणी व्याख्याने वगैरे दिल्यामुळे आदरहि उत्पन्न ज्ञाला होता व ज्ञानकोशाचे कार्य पूर्ण केल्यानंतर हें कार्य सुरु केल्यामुळे लोकांमध्ये विश्वास उत्पन्न ज्ञाला होता व डॉ. केतकरांबद्दल जो कांहीं लोकांत प्रतिकूल प्रह उत्पन्न ज्ञालेला होता तो आम्ही त्यांपासून स्वतंत्र ज्ञाल्यामुळे आम्हांस बाधक ज्ञाला नाही. तरेच सर्वच संपादक वर्ग आलीपाळीनें प्रचाराकरितां बाहेर पडत असल्यामुळे प्रचाराचे काम वाढले गेले व कोणाहि एकावर बोजा पडला नाही.

याशिवाय महत्वाची गोष्ट म्हणजे शब्दकोशाकरितां शब्द-संकलनाचे कार्य करावाचे होतें. विशेषतः प्रांतिक व बोर्लीतील शब्द निरनिराळ्या ठिकाणाहून जमवावयाचे होते; त्याकरितां प्रवास करणे आवश्यक होतें; तेव्हां शब्द व ग्राहक दोन्हीहि जमविण्याचे कार्य त्याच परि�थमांत होऊळे शकले; व पुढे सुदण कार्य सुरु ज्ञाल्यावर येथे कचेरीत अधिक काम पडू लागणार तेव्हां त्यावेळी प्रचारास वेळ मिळणार जाहीं याकरितां हें काम त्यापूर्वीच करणे आवश्यक होते त्यामुळे खरोखर पहिल्या तीन वर्षांत प्रचाराचे काम पुष्कळच ज्ञाले, हे पुढे दिलेल्या ग्राहक संख्येवरून कठून येईल.

पहिल्या वर्षाच्या अखेरीस	८६७
दुसऱ्या "	११७०
तिसऱ्या "	२०५७
चव्या "	२४२५
पांचव्या "	२५९१
सहाव्या "	२७५४
सातव्या "	२९१८
आठव्या "	३०००
नवव्या "	३१८१

म्हणजे पहिल्या तीन वर्षांत दोन हजार ग्राहक ज्ञाले तर पुढील एक हजार मिळविण्यास सहा वर्षे लागली.

या प्रचाराच्या कामांत आम्हांस अनेक ठिकाणच्या मिळ-मंडळीकून पाहुणचारापासून प्रत्यक्ष ग्राहक मिळवून देण्याच्या कामापर्यंत पुष्कळच मदत ज्ञाली; त्याचे सविस्तर वर्णन येथे देतां थेणार नाहीं पण त्यापैकी विशेष मदत करणाऱ्या मित्रांची नांवे येथे नमूद करणे अवश्य आहे.

मदतांबद्दल विशेष उल्लेख

करण्यासारख्या व्यक्ती

हैदराबाद—श्री. काशिनाथराव वैद्य, वकील, वासुदेवराव हर्डीकर, कै. लक्ष्मण बालकृष्ण फाटक.

गवालहेर—कॅप्टन मोडक, श्री. रामचंद्र वासुदेव दाते, हाय. जज्ज. बडोदे—श्री. सरदार राजे शिर्के, श्री. कृष्णाजी रामचंद्र संत. नगर—श्री. रा. ब. हिवरगांवकर, श्री. य. द. नवाथे. नासिक—प्रो. भा. ल. पाटणकर. पणजी—श्री. शिवा फटु पै, आंगले. महागांव—श्री. दत्तात्रेय व्यक्तेश पै. कोल्हापूर—श्री. गोविंदराव उपलेकर. सांगली—श्री. बाबुराव करमरकर, श्री. लागू वैद्य. फलटण—श्री. भा. ल. लिखिते, फायनेन्समेंबर. कर्जत—श्री. आरेकर, इनामदार. धारवाड—श्री. रा. रा. करंदीकर, श्री. भा. र. पटवर्धन. बेळगांव—श्री. आंबेवाडी. जमखंडी—श्री. वा. त्र्यं. आपटे. देवास—श्री. चिं. ग. ओक, श्री. के. ब. विडवई. इंदूर—प्रो. बा. गो. उर्ध्वरेषे. उज्जैन—डॉ. खिरवाडकर, प्रो. ना. बा. पराडकर. कल्याण—श्री. विनायक महादेव वैद्य. कराची—श्री. य. मो. नानल. धुळे—श्री. द. ज. गोखले. जळगांव—कै. ल. ना. फडणीस, वकील. अमळनेर—श्री. म. गो. भालेराव, वकील. नंदुरवार—श्री. डॉ. काणे. सातारा—श्री. शंकरराव गोडसे, श्री. शेवडे वकील. कळाड—श्री. पां. के. शिराळकर. राजापूर—श्री. र. कृ. पाटणकर. रत्नागिरी जिल्हा—श्री. रा. मा. फडके. बंगलूर—श्री. नारायणराव नाईक. विजापूर—श्री. नारायणराव जोशी. चिकोडी—श्री. सदाशिवराव कळोळकर, वकील. नागपूर—श्री. गोपालराव देव, श्री. श. वा. रानडे. जबलपूर—श्री. रा. के. पेंडसे, वकील. रायपूर—श्री. राजिमवाले वकील. बालाघाट—श्री. देवपुजारी वकील. सागर—श्री. वासुदेवराव सुमेदार. मुबई—श्री. द. गो. परनुरे. मद्रास—श्री. राजारामपंत पिंगळे. शब्दकोशाचा पहिला विभाग छापून ज्ञाल्यावर तो ग्राहकांकडे पाठवावयाचा त्यावेळी तो ग्राहकांस कर्मांतकमी खर्चात कसा देतां येईल या गोष्टीकडे लक्ष्य देण्यांत आले. ज्ञानकोशाचे वेळेस असा अनुभव आला की जे १०० रुपये देऊन आमचे अगाऊ

ग्राहक ज्ञाले त्यांस प्रत्येक भाग पोषाने व्ही. पी. करुन पाठवा-
वयाचा म्हणजे जवळजवळ एक रुपया खर्च येत असे. शिवाय
ज्ञानकोशाची विनामूल्य म्हणून जी कागडी बांधणी योजण्यांत
आली होती ती इतकी भिकार होती कीं अशा अंथास ती बांधणी
कोणीहि पतकरणार नाही. त्यामुळे कापडी बांधणीचा एक रुपया
व पोषखर्च मिळवून सुमारे दोन रुपये खर्च प्रत्येक भागास ग्राह-
कास सोसावा लागे व पांच रुपयाचे पुस्तकास दोन रुपये वर-
खर्च म्हणजे प्रमाणावाहेर होत असे व १०० रुपयांचा ग्रंथ
जवळजवळ दीडपट किंमतीस पडावयास जाई. यानंतर वाढत्या
किंमतीत वर्गणीदार झालेल्यावर तर हा बोजा फारच होई. तेव्हां
यावेळी विनामूल्य देण्याच्या बांधणीतहि सुधारणा करुन बाजूस
जाड उडा व मार्गे कापडी पटी अशी अर्धकापडी बांधणी विना-
मूल्य यावयाचे ठरविले व पूर्ण कापडी बांधणीस एक रुपया
ऐवजीं फक्त बारा आणे अधिक ध्यावयाचे ठरविले. त्याप्रमाणेच
ज्यांस आपल्या मित्रामार्फत कायलयांतून ग्रंथ नेण्याची सोय
असेल त्यांस तशी सुचना देऊन अशी सोय असणारंची नोंद
करुन ठेवली व ज्या ठिकाणी बरेचसे ग्राहक होते अशा ठिकाणी
कांहीं मित्रांमार्फत ग्रंथ वाटण्याची सोय केली. या सोहऱ्यें जवळ-
जवळ एक रुपयाऐवजीं फक्त चार आण्यांत ग्रंथ घरपोंच मिळूळे
लागला व तोहि पोषामार्फत येऊन खराब न होतां चांगल्या
पासैलमध्ये आल्यामुळे चांगल्या स्थिर्तीतहि मिळूळे लागला.

याकार्मी आम्हांस अनेक मित्रांनी साहाय्य केले अशा प्रकारचे
आमचे साहाय्यक अगर प्रतिनिधींची नांवे पुढे दिलीं आहेत.

महाराष्ट्र शब्दकोश प्रती वाटणें व वसुली करणेंचे

काम करणारे साहाय्यक व प्रतिनिधि

- १ श्री. धोडो सखाराम कुलकर्णी, अड. आफिसर, अंमळनेर.
- २ श्री. विष्णु वामन काळे, कराची.
- ३ श्री. महादेव रामचंद्र जागुठे, हुक्सेलर, अहमदाबाद.
- ४ श्री. कमलाकर वामन ऊर्ध्वरेषे, रामवाग, इंदूर.
- ५ श्री. डी. बी. दांडेकर, हुक्सेलर इंदूर.
- ६ श्री. के. रा. कुलकर्णी, कोल्हापूर.
- ७ श्री. व्यंकटेश त. कट्टी व श्रीनिवास त. कट्टी, ज्वालहेर.
- ८ श्री. रा. गो. हुकरी, घारावाड.
- ९ प्रो. भा. ल. पाटणकर, दहीपूल, नाशिक.
- १० श्री. श्री. वा. दाते, नागपूर.
- ११ श्री. शिवा फदू पै आंगले, पणजी.
- १२ श्री. नारायण गोविंद नाईक बंगलोरे.
- १३ श्री. कृष्णाजी रा. संत, बडोदे.
- १४ श्री. लक्ष्मण नारायण फडणीस, जळगांव.

१५ श्री. दत्तात्रेय व्यं. पै, मडगांव.

१६ श्री. पी. डी. जोशी, मद्रास.

१७ श्री. रा. वा. कामत, मालवण.

१८ श्री. रा. सि. सिद्धिये, मुंबई.

१९ श्री. पी. डी. सोवनी, वर्धा.

२० श्री. विनायक महादेव वैद्य, कल्याण.

२१ श्री. रघुनाथ कृष्ण पाटणकर, राजापूर.

२२ श्री. जी. व्ही. करमरकर, सराफ, सांगली.

२३ श्री. शं. वा. गोडसे, सातारा.

२४ श्री. लक्ष्मण शे. नाईक, हैदराबाद.

२५ श्री. रा. व. हिवरगांवकर, नगर.

२६ श्री. द. गो. परचुरे, मुंबई.

साहाय्यक—शब्दकोश प्रकाशनाच्या कायीत ज्यांचे
आम्हास वर उलेखिल्याखेरीज विशेष आर्थिक साहाय्य झाले
त्यांचे येणे आदरेलून आभार मानणे अवश्य आहे.

श्री. स्याजीराव गायकवाड.

यांमध्ये श्री. महाराज स्याजीराव गायकवाड यांचे नांव
प्रामुख्याने प्रथम पुढे येते. विद्यमान महाराष्ट्रीय संस्थानिकांत
विद्येवद्ल आस्था व अभिहित या बाबर्तीत श्रीमंतांस सहजच
अग्रेसरत्व प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या सारखा स्वतः सुविद्य व
विद्येचा चाहता संस्थानिकांत काय पण इतत्रहि मिळणें कठीण
आहे. त्यांनी या कायास सर्वीत मोठे साहाय्य केले आहे व
त्यांत विशेष हें की त्यांनी आमच्या कायास हें साहाय्य अना-
दृष्टपणे दिले आहे योद्वादल व कृतज्ञातुद्दीने हा ग्रंथ त्यांस अर्पण
करण्यांत आला आहे. आम्ही १९२९ च्या डिसेंबर महिन्यांत
जेव्हां बडोदे येथे शब्दकोशा व्या प्रचाराकरितां गेलो त्यावेळी
तेंये गंवांत हिंडून एकंदर सुमारे ९० ग्राहक मिळविले. त्यावेळी
श्री. महाराज बडोद्यांत होते परंतु आमच्या जवळ प्रत्यक्ष दृश्य
अशा स्वरूपांत कांहीं नव्हते कवळ योजना होती. तेव्हां अशा वेळी
महाराजांची भेट न घेतांच आम्ही भेट आलो. यावेळी भेट न
घेण्याला एक कारण अपेहि होते कीं, ज्ञानकोशाच्या वेळी
१९२१ मध्ये मीं बडोद्यास गेलो असतां श्री. महाराजांची व्यव.
स्थितपणे भेट व्हावी म्हणून जी मीं खटपट केली तीत मना-
जोगते यश न मिळवून मध्यस्थांवद्ल एक प्रकारचा तिटकारा
मात्र उत्पन्न झाला. तेव्हां यावेळी आमच्या नेहमीच्या शिरस्त्या
प्रमाणे मध्यमवर्ग हेच आमचे महाराज असे समजून फक्त त्याच
वर्गात आम्ही काम केले. परंतु आम्ही बडोद्यास येऊन गेल्याचे
जेव्हां श्री. महाराजांस कल्ले तेव्हां आमचे काय समजून
घेण्याची उत्सुकता उत्पन्न होऊन त्यांनी आमचे प्रसिद्धिपत्रक
आणवून संपूर्ण वाचवून घेतले व आमच्या मित्रमंडळी मार्फत

आम्हांस बडोयास बोलावून घेऊन आमची योजना पूर्णपणे सम-
जावून घेतली व अशा रीतीने अगाऊ ग्राहक मिळवून ग्रंथप्रका-
शन करण्याची आमची योजना त्यांस पद्दन त्यांनी आमच्या
कार्यास सहाय्य करण्याची मनीवा प्रकट केली. तेव्हां आम्ही
देणगीची मागणी न करतां कांही प्रती ध्याच्या अशी विनंति
केली. अखेरीस आम्हांस ५००० रुपये अर्पणपत्रिकेकरितां देणगी
म्हणून व प्रत्येक भागाच्या १०० प्रती प्रसिद्धांनंतर ध्यावयाच्या
अशी आज्ञापत्रिका मिळाली. त्याप्रमाणे आम्ही ग्रंथ अर्पण कर
ण्याची अनुज्ञा मिळाल्याबद्दल आभार मानवून व देणगीचा स्वीकार
करून परत आले. यावेळी श्री. रामचंद्र शामराव माने पाटील,
श्री. संदेकर पवार, श्री. अवधूतराव राजे शिंके व त्यांची कांही
मित्रमंडळी यांनी आम्हांस फारच मदत केली व एकंदर आम-
च्याशीं जी वागणूक ठेविली तीमुळे माझा ज्ञानकोशाच्या वेळचा
झालेला ग्रह बराच बदलला. तथापि कांही अविकारी वर्गास जणूं
ही रकम आपल्या पगारांतूनच जात आहे अशा सारखे क्लेश
होऊन त्यांनी निदान ही देणगी लांबणीवर पाडण्याचा प्रयत्न
केलाच; पण प्रत्यक्ष श्री. महाराजांचीच इच्छा आमचे कार्य विलंब
न लावतां ताबडतोब व्हावो अशी असल्यामुळे आम्ही देणगीचा
चेक घेऊन ताबडतोब परत येऊ शकले.

एक हितचितक, हैद्रावाद.

यानंतरचे आम्हास मोठे साहाय्य आमचे हैद्रावाद दक्षिणचे
'एक हितचितक' यांचे झाले. यांसहि आम्ही कांही भाग ध्यावे
अशी विनंति केली असतां त्यांनी भाग न घेतां १००० रुपये
देणगी दाखलच देऊ केले व तेहि वार्षिक हात्यांनी आणि आपले
नांव जाहीर न करण्याच्या अटीवर, त्यामुळे आमच्या कार्यावर
त्यांची देखेरेख राहून आम्हांस त्या निमित्ताने त्यांची वारंवार
भेट घेण्याची व अधिक परिचय करून घेण्याची संधि मिळाली
व आमच्या कार्यावर त्यांचा कायमचा लोभ जडून पुढे निजाम
सरकारकडून जी देणगी मिळाली ती मिळण्यासहि त्यांचेच परि-
श्रम व वजन कारणीमृत झाले.

निजाम सरकार.

निजाम सरकारनेहि आमच्या कार्यांचे महत्त्व जाणून हाली
एक हजार रुपयांची देणगी दिली तीबद्दल त्यांचे आभार मानणे
अवश्य आहे.

श्री. पंतप्रतिनिधि.

यानंतर महाराष्ट्रीय संस्थानिकपैकीं श्री. भवानराव श्रीनिवास
राव पंत प्रतिनिधि, राजेसाहेब औन्न्य यांनी दहा प्रतींची मागणी
करून एकंदर सातांशे रुपयांची मदत केली. विद्येश उत्तेजन
देण्याच्या कार्मी स्वतःचे लहान संस्थान असुनहि हे संस्थानिक
खरोखर इतरांस उत्तम उदाहरण घालून देणारे आहेत. स्वतः

काटकसर करून योग्य ठिकाणी आपल्या द्रव्यशक्तीचा व्यय
करणारे असे संस्थानिक जर आपल्यांत अधिक निपतील
तर दिशी महाराष्ट्राचाहि भविष्यकाल उज्ज्वल होईल यांत
शंका नाही.

श्री. बाबासाहेब इच्छलकरंजीकर.

याप्रमाणेच श्री. नारायणराव गोविंद उर्फ बाबासाहेब
घोरपडे इच्छलकरंजीकर यांचा हात तर कोणत्याहि उपयुक्त कार्यासि
मदत करण्यांत नेहमीं तत्पर असतो. यांनीहि आमच्या
विनंतीस मान घेऊन पांचशे रुपयांची या कार्यास अगाऊ
मदत केली आहे.

श्री. सरकार करवीर.

श्री. छत्रपती राजाराम महाराजसाहेब संस्थान कोल्हापूर
हे तर महाराष्ट्राचे छत्रपतीच आहेत. तेव्हां सर्व महाराष्ट्राचा
त्यांचेवर हक्कच आहे. या अधिकाराची त्यांनीहि जाणीव
ठेवून त्यांच्या सरकारने या कार्यास तीनशे रुपयांची देणगी
दिली आहे. याबद्दल आम्ही त्यांचे झणी आहों.

श्री. बाबासाहेब विवलकर.

श्री. विनायक खुंडीराज उर्फ बाबासाहेब विवलकर यांचा
आमचा फार पूर्वीपासूनचा क्रृष्णानुबंध असल्यामुळे त्यांनी
प्रथम मंडळाचे दोन भाग घेतलेच होते पण नुहां सहाव्या
भागाच्या वेळी त्यांस विनंति केली तेव्हां त्यांनी ३०० रुपये
देणगीदाखल दिले हें विशेष होय.

श्री. राजेसाहेब जमखंडोकर यांनी चार प्रती घेतल्या
व श्री. राजे बाळासाहेब मिरजकर यांनी तीन प्रतींची
मागणी केली. यांनी कुस्ती व जंवियाचे शब्द पुरविल्याबद्दलचा
उद्घाष्टवृंती आला आहे.

याखेरीज श्री. प्रतापशेट, अमलेनेर, रा. ब. गो. स.
सरदेसाई, कामशेत व श्री. अवधूतराव वाघोजीराव
राजे शिंके यांनी प्रतेकीं शंभर रुपये देणगीदाखल दिले
त्यांचेहि आभार मानणे अवश्य आहे.

डेक्कन बहनाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीने महाराष्ट्र शब्द-
कोशाच्या प्रत्येक विभागास बक्षिसादाखल रु. १२५ प्रमाणे
दिले आहेत. वास्तविक या संस्थेकडे बक्षिसासाठी शब्दकोश
पाठिंयाचा आमचा विचार नव्हता व ज्ञानकोश या संस्थे-
कडे पाठिंयांत आला नव्हता. कारण आमच्या मते या
संस्थेकडे जो थोडा फार निधि आहे त्यांतून नवीन होतकरू
लेखकांस मदत व्हावी, मोठ्या ग्रंथास सांहाय्य करण्याने लहान
ग्रंथांची उपासमार होऊन नवे असें आमचे मत होते. परंतु
पहिला भाग वाहेर पडला तेव्हां सदरहू संस्था आमची ग्राहक
असल्यामुळे तो भाग न्यायावास आलेल्या मनुष्याबोरोबर असा

निरोप आला कीं, संम्येजवळ थोडी फार रक्कम असून शब्द-
कोश परीक्षणार्थ पाठविल्यास कांहीं बक्षीस मिळेल. व त्या
निरोपानुसार मिळणाऱ्या मदतीस नाहीं म्हणून योग्य होणार
नाहीं म्हणून आम्हीं ग्रंथ पाठविला व त्यास व पुढे प्रत्येके
भागास रुपये १२५ प्रमाणे आम्हांस मदत मिळाली, याबदल
संस्थेचे आम्हीं आभारी आहों.

याशिवाय आम्ही जेन्हां प्रचाराकरितां बाहेर फिरत होतों
त्यावेळीं आमच्या मंडळाचा भाग जरी पंचवीस रुपयांचा
होता तरी कांहीं मंडळीस आम्ही अशी विनंति करीत असूं
कीं, आपण एकच भाग ध्यावयाच्या ऐवजीं कांहीं अधिक
भाग ध्यावे. आपण शब्दकोशाचे ग्रंथ एकाच भागाकरितां
ध्यावे पण अधिक भाग ध्यावयाचे ते ऐवढ्याकरितां कीं,
आम्हांस एक एक भाग खपविण्याकरितां जे श्रम लागतात ते
कांहीं भाग एकदम घेतल्यास वांचतील. व पुढे आम्हास जीं
इतर कामे करावयाचीं आहेत त्यांस हें भांडवल उपयोगी
पदेल. ही विचारसरणी कांहीं गृहस्थांस पदन वे यांत प्रत्यक्ष
फायदा मिळण्याचा संभव नसताहि या कार्यास मदत म्हणून
त्यांर्ही अधिक भाग घेतले अशा मंडळीर्ही नावे पुढे दिलीं
आहेत. त्यापैकीं श्री. रावराजे गणपतराव राजवाडे,
ग्वालहेर यांनी पांचशे रुपयाचे माग घेऊन शिवाय शुद्धविषयक
शब्दसाहित्यहि पुरवले. तसेच कै. श्री. वामन रावजी नाईक
यांचा आभाचा प्रथम परिचय नसताहि त्यांच्या उदार बुद्धीस
अनुसूलन भाषा व संस्कृति यावरील प्रेमानें उत्युक्त होऊन त्यांर्हीहि
पांचशे रुपयाचे भाग घेतले हें विशेष होय तसेच आमचे मित्र
कोल्हापूर येथील सराफ श्री. गोविंदराव उपलेकर यांनी
आमचे तीनशे रुपयाचे भाग घेतले ऐवडेंचे नव्हें तर आमच्या
कोल्हापूर येथील कार्यात आम्हांस मदत केली. सामान्यतः
सराफी वग्रेसारख्या धंशांत पडलेल्या गृहस्थांस विशेषी अभिरुची
कर्मीच दिसून येते परंतु रा. गोविंदराव हे या बाबतीत
अपवाद असून त्यांचा सर्व मित्रवर्ग सुशिक्षित वगापैकीच असून
त्यांचे वाचनहि चौरस अहे व त्यांचा ग्रंथसंग्रहहि सर्वगामी व
अथावत दिसून येतो हें त्यांस भूषणावह आहे.

विशेष भागीदार

श्री. रावराजे गणपतराव राजवाडे, ग्वालहेर,
कै. वामन रावजी नाईक, हैशबाद.
श्री. गोविंदराव उपलेकर, कोल्हापूर.
श्री. सरदार चंद्रोजीराव आंग्रे, ग्वालहेर.
श्री. सरदार माधवराव किंवे, इंदूर.
श्री. सरदार देवराव जाधव, ग्वालहेर.

श्रीमंत सरदार जगनाथ महाराज पंडित, पुणे.	रु. २२५
श्रीमंत मा. वि. भिडे, हायकोटै जज्ज, लःहोर.	रु. २५०
श्रीमंत पां. के. शिराळकर सावकार, कन्हाड.	रु. २५०
श्री. धो. कृ. साठे, कॉन्ट्रॉक्टर, पुणे.	रु. २५०
श्री. स. वि. रानडे, पुणे.	रु. २५०
श्री. श. न. दातार, पुणे.	रु. २५०
श्रीमंत वि. ना. जोग, धारवाड.	रु. २५०
श्रीमंत सरदार पाटणकर, ग्वालहेर.	रु. १७५
श्री. रा. रा. करंदीकर, धारवाड.	रु. १५०
श्री. ग. म. दाते, बारामती.	रु. १५०
श्रीमंत सरदार खं. रा. विंकुरकर.	रु. १२५
श्री. नायब दिवाण, सावंतवाडी.	रु. १२५
श्री. वि. वि. काणे, पुणे.	रु. १२५
श्री. र. हि. दोशी, सोलापूर.	रु. १२५
श्री. वि. वि. साठेय, पुणे.	रु. १२५
श्री. डेविंड अ. तरणखोपकर, मुंबई.	रु. १२५
श्री. ध. रा. गाडगीळ, पुणे.	रु. १२५
श्री. द. रा. घारपुरे, मुंबई.	रु. १२५
श्री. ल. का. किलोंदकर, किलोंस्करवाडी.	रु. १२५
श्री. रा. मा. देशमुख, नागपूर.	रु. १२५
श्री. के. जी. घारपुरे, पुणे.	रु. १२५
श्री. रा. ब. वा. अ. बांवर्डेकर, मुंबई.	रु. १२५
श्री. मा. के. दावेके,	रु. १२५
श्री. किसनलाल ओंकारदास, अंगोला.	रु. १२५
श्री. अ. वि. दातार, चालिसगांव.	रु. १२५
श्री. गो. प्र. भांडारकर, इंदूर.	रु. १२५
श्रीमंत सरदार गं. ना. मुजुमदार, पुणे.	रु. १००
श्री. प्रायव्हेट सेकेटरी, श्रीमंत महाराज सरकार, देवास.	रु. १००
श्री. ना. श्री. राजहंस, (बालगंधवं).	रु. १००
बै. वि. वि. ओक, मुंबई.	रु. १००
श्री. द. ल. सहस्रबुद्धे, पुणे.	रु. १००
श्री. रा. अ. कानिटकर, बुलडाणा.	रु. १००
श्री. ल. र. गोखले, पुणे.	रु. १००
श्री. ल. बा. कोल्हटकर, पुणे.	रु. १००
श्री. ग. स. मराठे, पुणे.	रु. १००
डॉ. ग. ब. गोळे, मुंबई.	रु. १००
श्री. ह. ग. वारपुरे, पुणे.	रु. १००
श्री. द. गो. फडके, पुणे.	रु. १००
श्री. न. रा. गोडबोले, पुणे.	रु. १००
श्री. का. वा. कर्वे, बंगळूर.	रु. १००

श्री. गो. ह. जोशी, पुणे.	रु. १००	वनांच्या सुट्या प्रतीहि डेमी आकारांत काढण्यांत आल्या व त्या स्वतंत्रपैकी मिळण्याची सोय केली.
श्री. आ. धो. धोयेश्वरकर, धारवाड.	रु. १००	या प्रस्तावनांसंबंधी आम्हास शाबासकी अनेक लोकांकडून मिळाली पण आम्हास दोन गृहस्थांनीं दोष देण्यासहि कमी केले नाही. त्यापैकीं एक येथील एका बोलांतील छापखानदार असून आमचे ग्राहक नव्हते पण प्रस्तावनेमुळे आमच्या ग्राहकांस तेवढीं कोशाचीं पाने कमी मिळतात अशी त्यांची तकार होती. दुसरे गृहस्थ आमचे ग्राहक असून विद्रानहि होते व त्यांनी तर प्रस्तवनांचा खर्च अनाठार्यी असून तो डायरेक्टरांकडून वसुल करण्यांत याचा असेहि आम्हांस कळविले. तेव्हां आम्ही रीतसर तो प्रश्न एका सर्वसाधारण सभेंुद्देश्वर त्या सभेची संमित घेतली. अर्थात् चालकांकडून किंवा संपादकांकडून जर ही रकम वसुल करण्याची आमच्या ग्राहक वर्गाची इच्छा दिसती तर आम्ही त्या गोषीस माधार घेतली असती असेहि कर्दीच झाले नसते कारण वेताचा पगार ठरवून तोहि पूर्ण न घेतां त्याचीच बाकी मंडळाकडे राहण्याची प्रथा ज्ञानकोशापासूनच आमच्या आंगवळणी पडली आहे व हीसेच्या कायीत थोडी घस लागली तर ती सोसायव्याची आमची तयारी नेहमीच असते. तेव्हां या सद्गृहस्थांची मनीषा पूर्ण झाली असती तरी आम्हांस त्यांत विषाद वाटला नसता. असो.
श्री. पु. मं. लाड, आयू. सी. एस.	रु. १००	
श्री. त्रिं. वि. गोरे, पुणे.	रु. १००	
श्री. मो. कृ. शारंगपाणी, बडोरे.	रु. १००	
श्री. दिं. वा. परजंपे, पुणे.	रु. १००	
श्री. वि. द. हड्डीकर, हैशवाद (दक्षिण).	रु. १००	
श्री. रा. का. भिडे, पुणे.	रु. १००	
श्री. वि. गो. गोखले, पुणे.	रु. १००	
श्री. शं. वा. ढवळे, आयू. सी. एस.	रु. १००	

प्रस्तावना—आम्ही शब्दकोशाची रचना करावयाचे निश्चित केले तेव्हां कोशरचनेसंबंधी कांही वाडूमय उपलब्ध आहे काय म्हणून बरीच चौकशी केली, अनेक पुस्तक विकेत्यांस लिहिले, प्रथंसंप्रदाळये खुंडाळली, प्रथंसुची चावून पाहिल्या पण इंग्रजी-मध्येहि कोशरचनेसंबंधी वाडूमय उपलब्ध झाले नाही. त्यावेळी पूर्ण होत आलेल्या ऑक्सफर्ड कोशाच्या कायाबद्दल कांही नुकर्तीच निघालेली ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीची पत्रके मात्र मिळाली. तेव्हां आपणांस जरी कांही साहित्य उपलब्ध झाले नाही तरी मराठी वाचकांस कोशरचना शास्त्रासंबंधी व कोशरचनेच्या इतिहासांसंबंधी माहिती व्ही व्ही म्हणून पहिल्या विभागास या विषयावरच एक विस्तृत प्रस्तावना लिहावी असे ठरविले व उपलब्ध साधनां वरून निषंदूपासून अर्वाचीन कोशासंबंधी सर्व माहिती देणारी प्रस्तावना संपादक वर्गांने तयार करून पहिल्या भागास जोडली.

यानंतर शब्दकोश रचनेवरोवरच जो भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास आम्हांस अवश्य झाला. त्या अभ्यासाचे फल केवळ आपल्या डोक्यांत सांचवून ठेवण्यापेक्षां मराठी वाचकवर्गास उपलब्ध करून दिल्यास भाषाभ्यासकांस त्याचा उपयोग होऊन मराठीत उणीच असलेल्या एका शांखेत चांगली भर पडेल असे मनांत येऊन प्रत्येक भागास भाषाशास्त्रविषयक व मराठी भाषेच्या उत्पत्तीस व वाढीस अनुसरून एक विस्तृत प्रस्तवना जोडावाच्या असे ठरविले व त्या प्रमाणे सर्व भागांस एक एक प्रस्तावना जोडली. यामुळे शब्दकोशाचा नवीन भाग आल्यावरोवर ग्राहकांस कोशाखेरीज वाचनीय असा मजकूर सहजच मिळत गेला व त्यामुळे कोशाचा वराच मोठा वाचकवर्ग उत्पुक्ततेने प्रत्येक भागाची वाट पाहू ला ला. व या निमित्तांने या विषयावर एक चांगल्याप्रतीचे लिखाण मराठी भाषेत तयार झाले.

या प्रस्तावनांचा मराठी भाषेच्या अभ्यासकांस विशेष उपयोग होईल याकरितां या प्रस्तावनांच्या व्वतंत्र प्रती काढाऱ्या अशी कांही अभ्यास मित्रांची सुचना आल्यावर सर्व प्रस्ता-

वनांच्या सुट्या प्रतीहि डेमी आकारांत काढण्यांत आल्या व त्या स्वतंत्रपैकी मिळण्याची सोय केली. या प्रस्तावनांसंबंधी आम्हास शाबासकी अनेक लोकांकडून मिळाली पण आम्हास दोन गृहस्थांनीं दोष देण्यासहि कमी केले नाही. त्यापैकीं एक येथील एका बोलांतील छापखानदार असून आमचे ग्राहक नव्हते पण प्रस्तवनेमुळे आमच्या ग्राहकांस तेवढीं कोशाचीं पाने कमी मिळतात अशी त्यांची तकार होती. दुसरे गृहस्थ आमचे ग्राहक असून विद्रानहि होते व त्यांनी तर प्रस्तवनांचा खर्च अनाठार्यी असून तो डायरेक्टरांकडून वसुल करण्यांत याचा असेहि आम्हांस कळविले. तेव्हां आम्ही रीतसर तो प्रश्न एका सर्वसाधारण सभेंुद्देश्वर त्या सभेची संमित घेतली. अर्थात् चालकांकडून किंवा संपादकांकडून जर ही रकम वसुल करण्याची आमच्या ग्राहक वर्गाची इच्छा दिसती तर आम्ही त्या गोषीस माधार घेतली असती असेहि कर्दीच झाले नसते कारण वेताचा पगार ठरवून तोहि पूर्ण न घेतां त्याचीच बाकी मंडळाकडे राहण्याची प्रथा ज्ञानकोशापासूनच आमच्या आंगवळणी पडली आहे व हीसेच्या कायीत थोडी घस लागली तर ती सोसायव्याची आमची तयारी नेहमीच असते. तेव्हां या सद्गृहस्थांची मनीषा पूर्ण झाली असती तरी आम्हांस त्यांत विषाद वाटला नसता. असो.

या प्रस्तावनेसंबंद्दल कोणाचे विशेष अभिप्राय देण्याची जस्तर नसली तरी दुसऱ्या विभागावर जे डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीच्या परिषद्कांनी परीक्षण केलेले आम्हांस त्यांनी कृपेने पाठविले त्यांतील प्रस्तवनेसंबंद्दी अभिप्राय पुढे उद्भृत करतो. कारण हे अभिप्राय म्हणजे वर्तमानपत्रां थोड्या अवधीने व घाईने लिहिले केवळ उत्तेजनार्थ व प्रसिद्ध्यार्थ दिलेले अभिप्राय नसून तज्ज्ञ परीक्षकांकडून मिळालेले अभिप्राय आहेत.

१ “या भागांतील विशेष गोष म्हणजे त्यांतील ‘भाषाशास्त्र व जगांतील भाषा’ या बाबर्तील स्वतंत्र प्रस्तवना होय. मराठी-मध्ये भाषाशास्त्रविषयक वाडूमय फारसे नाही. तसेच वाडूमय निर्माण करण्याच्या उद्देशानें ज्याप्रमाणे पहिल्या विभागांत ‘कोशरचना शास्त्र’ या विषयाचे विस्तृत विवेचन केंद्र आहे त्याप्रमाणे पामान्य सुशिक्षित माणसास भाषेची उत्पत्ति, विकास, पोटभाषा कशा बनतात याची माहिती, भाषेवे अनेक कारणांनी बदलणारे स्वरूप, निरनिराळया भाषांचा वांशिक संबंध वर्गेरेचे ज्ञान विशेष खोलांत न शिरतां व्हावें या हेतुने प्रस्तुतच्या भागांत आपल्याकडे व पांश्चालिकात्य देशांत भाषाशास्त्रविषयक विचारांची वाढ कसर्टी होत गेली याचे सविस्तर विवेचन केले असून जगांतील बहुतेक सर्व भाषांची थोडक्यांत माहिती दिली आहे. तसेच प्रस्तवनेच्या परिशिष्टात जगांतील महस्त्वाच्या भाषा, हिंदुस्था-

નાંતીલ ભાષા વ ઇંડો-યુગેપિયન ભાષા. યાંચે વંશવાર વર્ગીકરણ દિલે આહे. પ્રશાશકાંચે મનાંત પ્રત્યેક ભાગાચે આરંભી ભાવાશાબ્દીવિષયક વાડમયાચી માહિતી દેણારી અશાચ પ્રકારચી પ્રસ્તાવના દેણ્યાંચે આહे. પ્રત્યેક ભાગસ જોડલેલ્યા અશા પ્રસ્તાવના એકત્ર કરુન છાપલ્યાસ મરાઠી ભાષેંત ભાવાશાબ્દીચી માહિતી દેણાંયા એકા ચંગળ્યા ગ્રંથાચી ભર પડેલ.

૨ “કોશાચ્ચા યા વિભાગાત ‘ઓ’ પાસુન ‘હ’ પર્યત કામ પુરે જ્ઞાલેં આહे. યાશિવાય આરંભી એક વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના જોડલેલી અસુન તીંત્ર ભાવાશાબ્દીચા વિસ્તૃત ઇતિહાસ-પ્રાચીન વ અર્વાચીન ભાષેચ્ચા ઉત્પત્તીવિષયોં નિરનિરાળ્યા ભાવાકોવિદાંની સુવિલેખ્યા તર્કાંચી થોડીશી હકીગત, જગાંતીલ નિરનિરાળ્યા ભાવાંની કુલપીઠિકા, એકાચ ભાષેંત કાલમેદાસુલેં હોણારે વિકાર, ભાષા વ બોલી યાંચે વિવેચન વ વિવિધ ભાવાંની થોડીફાર માહિતી ઇત્યાદિ વિષય આલે આહેત. સમગ્ર પ્રતાવમે પૈકોં હા એક પોટવિભાગ અસલ્યામુલેં વ બાકીચે વિભાગ પુરું બ્દ્વાવયાચે અસલ્યામુલેં યાવર અખેરંચે મત આતોંચ દેતાં યેણાર નાઈં. માત્ર આહે તો મજકૂર અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક લિહિલેલું આહે વ વાચનીય આહે એવંદેં માત્ર સાંગતાં યેહેલ.

૩ “સંપાદકાંની અરંભી જોડલેલા પ્રાસ્તાવિક નિવંધ અગાર્દી માહિતોને ભર્લેલા આણિ મરાઠી વાચકાંસ ફારચ ઉપયુક્ત અસા આહે. થોડકયાંત પુષ્કળ માહિતી સંપાદકાંની ટાસુન ભરલી આહે. પ્રત્યેક ભાગસ જોડલે જાણારે હે પ્રાસ્તાવિક નિવંધ એકત્ર કેલે અસ્તાં મરાઠી ભાષેંત એકા ચાંગળ્યા ગ્રંથાચી ભર નિઃસંશોધ પડેલ. કિંબનું આજાહી સ્વતંત્રપણે હે નિવંધ થોડધા કિંમતોસ વિકીસ ટેવણ્યાલાયક આહેત.”

સરકાર વ સંસ્થાનિકાંચે સહાય્ય—જ્ઞાનકોશાચ્ચા વેલેસ દેણગ્યા ન ઘેણ્યાચે ધોરણ હોતેં પણ બારીકસારીક દેણગી ન ઘેતાં ઠઢક દેણગી મિલાલ્યાસ ધ્યાવયાચી અસે ધોરણ ટેવણ્યાંત આલે પણ શક્યતોં પ્રતી દેઝન મદત ધ્યાવી અસે યોજલે હોતે વ આમ્હી માગણી કેલી નવહતી અસે મ્હણતા યેંકં નયે મ્હણુન પ્રથમ પાસુન શબ્દકોશાચ્ચા કાર્યાસ થોડેસે સ્વલ્પ યેંકં લાગલ્યાબરોબર મુંબેં સરકાર, મધ્યપ્રાંત વ વન્હાડ સરકાર વ મહારાષ્ટ્રાંતીલ પ્રમુખ સંસ્થાનિક વ મહારાષ્ટ્રાંબેહીલ મરાઠી ભાષા બોલણારે ઇંદૂર, ગવાલહેર, બડોંડે, ધાર, દેવાસ વગેરે સંસ્થાનિક યાંજકડે યા કાર્યાકરિતાં મદત મિલાંવી મ્હણુન અર્જે કરણ્યાંત આલે હોતે. મુંબેં સરકારકઙ્ન ડાયરેક્ટરક ડે અર્જ કરાવા અસે ઉત્તર આલે. ડાયરેક્ટરકઙ્ન નેહર્માંપ્રમાણે પૈસા નાહોં હેં ઉત્તર આલે. મધ્યપ્રાંત સરકારકઙ્ન કાંઈંચ ઉત્તર આલે નાઈં. મધ્ય પ્રાંતાં એક મરાઠી અંકેડમી. નાંવાચી વાડમયોતેજનાકરિતાં

સંસ્થા સ્થાપન જ્ઞાલેલી આહે. ત્યા સંસ્થેચે ત્યા બેળચે અધ્યક્ષ રા. યાદવ માધવ કાલે યાંસ સમક્ષ મેટલોં અસતાં અવશ્ય મદત કરું મ્હણુન ઉત્તર મિલાંલે પરંતુ અર્જ કેલા તેવંદાં માત્ર સદરહુ કાર્ય મધ્યપ્રાંતાબાંહેર ચાલ્યેં અસલ્યામુલેં કાંઈં મદત કરતાં યેત નાઈં અસે ઉત્તર આલે. જંગ કાંઈં મરાઠી ભાષેચ્ચા કોશાંશી મધ્યપ્રાંત-વન્હાડચા કાંઈંચ સંબંધ નાઈં!! અસે. સંસ્થાનિકાંકઙ્નહિ કોણાક્ડૂન ઉત્તર આલે નાઈં. પરંતુ સમક્ષ ગાંઠી ચેતલ્યા અસતાં જી મદત મિલાલી તી પૂર્વી નમૂદ કેલીચ આહે.

ખર્ચાંચા અંદાજ—શબ્દકોશાકરિતાં ભાંડવલ જમવિણ્યા-કરિતાં કેપની કાદ્વાન ભાગ ખપવિલે, દેણગ્યા મિલવિલ્યા, વર્ગણી-દાર મિલવિલે તરી જોંપર્યેત છપાઈંચે કામ ચાલ્ય નવદૂંતે તોંપર્યેત પૈશાચી અડચણ મુર્લોં ભાસલી નાઈં વ સામાન્યત: સર્વોચ્ચ પગારિહ દેતાં યેત અસે પણ છપાઈંચે કામ સુધુ જ્ઞાલ્યાવર છપાઈંકડે પૈસા ફાર લાર્ય લાગલા. સામાન્યત: આમચ્ચા ગ્રાહકાંચી સંખ્યા તીન હજાર જવળ જવળ આલી હોતી તરી પ્રત્યક્ષ પાંચ હજાર પ્રતી છાપુન ઘેત અસું.

યાસંબંધીં આમચ્ચા એકદર કામાચા વ ખર્ચાંચા અંદાજ અસા હોતા કીં, જ્ઞાનકોશાસારખ્યા સુમારે ૧૦૦ રૂપયે કિમ-તીંચ્યા ગ્રંથાસ તીન હજાર ગ્રાહક મિલાલે. તર મહારાષ્ટ્રાંત અશા કામાસ જ્યાંચીં શંભર રૂપયે દેણારે તીન હજાર લોક મિલતાત તર પાંચ ભાગાંચ્યા પ્રથમ અંદાજાપ્રમાણે ૨૫ રૂપયે દેણારે ૫૦૦૦ લોક મિલણ્યાસ અડચણ પંદું નયે. વ પાંચ હજાર લોકાંચે સવાલાખ રૂપયે ઘેતીલ ત્યાંત છપાઈ ૨૫૦૦૦, સંપાદકીય વ કચેરી ખર્ચ ૫૦૦૦૦, વિકીખર્ચ ૨૫૦૦૦ યા-પ્રમાણે એક લાખ રૂપયાંત હે કામ બ્દ્વારે. ૨૫૦૦૦ રૂપયાંચી તજવીજ, આકસ્મિક ખર્ચ કિંવા કૂસ મ્હણુન રહાવી. ત્યા-પ્રમાણે સામાન્યત: આમચ્ચા પ્રચારાંત જ્ઞાનકોશાચ્ચા તીન પ્રાહિકાંમાંગ શબ્દકોશાસ પાંચ ગ્રાહક મિલોણે હે પ્રમાણ બહુતેક જુલ્લત આલે. હી કિયા ૧૯૩૦ પર્યત સુર્કીતુચાલલી. પણ પુરું મંદી વાડત ગેલી વ પ્રચાર કાર્યાસ તિતકા વેઠ દેણે અશક્ય હોંં લાગલે. કારણ છપાઈ સુરુ જ્ઞાલ્યામુલેં સુદુનપ્રત તપાસણે, સુદ્રિતે તપાસણે વ છાપણાચી વ્યવસ્થા કરણે યાકડે લક્ષ્ય યાંચે લાગુન આયત કમી હોંં લાગલી પણ ખર્ચ માત્ર વાડત ચાલલા. શિવાય પ્રત્યેક વિભાગમાણે ૨૦૦૦ પ્રતી વૈઠા રાહું લાગલ્યા વ ત્યાંત કાંઈં પૈસા અડકુન બસલા વ હી રકમ પ્રત્યેક ભાગબોરોબર વાહું લાગલી વ કમી પ્રતી કાઢાવ્યા તર અસા ગ્રંથ બાંહ નિવાલ્યાબરોબર દુર્મિલ હોણાર વ અસે ગ્રંથ વરચેવર નિઘત નસલ્યામુલેં કાંઈં પ્રતી તરી વિકાવયાસ રાહ્યેં અવશ્ય આહે વ એકદર સુદુણખર્ચાંચ્યા

मानानें याच वेळीं खर्च होणारा पैसा प्रमाणानें थोडा लागतो. छापखान्याचे सामान घेण्यांत सुमारे दोन हजार रुपये गुंतून पडले. याप्रमाणे चालू रकमेची चणचण भासूं लागली. तथापि सामान्यतः हे प्रमाण प्रत्येक प्रसिद्ध क्षेत्रेल्या विभागामार्गे एक हजार रुपयांपर्यंतच राहिले. कारण संपादक वर्गाहि पूर्ण पगार न घेतां जस्त तेवढीच व कचेरीच्या सोईने रकम उचलू लागला व कांही मालहि उधारीवर मिळू शकला. तथापि प्रत्यक्ष कांही रकम कर्जाऊ काढावी लागली

सावकार—ज्यावेळी प्रथम सावकाराची गरज लागली त्यावेळी कंहाड येथील शिराळकर यांच्या पेटीतून एक हजार रुपये कर्जाऊ काढले; हे कांही दिवसांनी परत करतां आले पण पुढे त्यांजकडून वेळोवेळी काढलेल्या सर्व रकमा परत करतां आल्या नाहीत व सहाव्या विभागाच्या शेवटी त्यांचे देणे व्याजा सुदां सुमारे पसतीसशे रुपये राहिले. ही मदत केल्याबदल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहो.

याप्रमाणेच केसारी—मराठा ट्रस्टनेहि तिसऱ्या विभागाच्या वेळी एक हजार रुपये कर्जाऊ दिले होते ते आम्ही सुमारे तीन वर्षांनी परत केले. कारण त्यावेळी श्री. तात्यासाहेब केळकर व श्री. विद्यांस यांनी आपल्या जागेचे राजीनामे देऊन नवीन ट्रस्टी यावयाचे होते तेव्हां रा. तात्यासाहेबांच्या हातचा व्यवहार त्यांच्याच हस्ते पुरा होणे याच्य होते म्हणून ती रकम परत करण्यांत आली. मात्र त्यांनी झाल्या दिवसांचे सर्व व्याज आम्हांस सोहऱ्या दिले याबदल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

याखेरीज श्री. गणेश सदाशिव मराठे यांनी पांचशे रुपये कर्जाऊ दिले आहेत. तसेच रा. नरहर विष्णु देशमुख यांनीहि एक हजार रुपयांची रकम कर्जाऊ म्हणून दिली आहे. त्याचे आभार येथे मानणे अवश्य आहे.

अशा कामांत अडचणी या वारंवार येतातच व अनेक लोकांनी द्यवद्यारांत संबंध येतो. परंतु आम्ही ज्यांच्याशी व्यवहार केला त्यांत सर्वांनी आमच्या कार्याकडे दृष्टि ठेवून आम्हांस अत्यंत सहानुभूति दाखविली. त्यांच्या सहानुभूतीच्या अभावी आम्हांस या प्रवंड शब्दसागरांचे पैलतीर गाठणे शक्य व ज्ञाले नसेते.

या सर्वांत प्रामुख्यानें निर्देश करावयाचा म्हणजे डेक्कन पेपरमिलचे मैनेजर शेट फर्दुनजी पदमजी हे होत. याचेकडे जेव्हां प्रथम मी कागदासंबंधी करार करावयास गेले तेव्हां त्यांची माझी मुर्छीच ओलख नसतां त्यांनी अत्यंत आदरानें वागवून आम्हांस सवलतीच्या भावानें कागद यावयाचे कवूल केले, एवढेच नव्हे तर मध्यंतरी भाव उतरला असतां ठरलेल्या दरापेक्षां आम्ही मागणी न करतांहि आमच्या कागदाचा

दर कमी केला व आम्हाकडे बाकी थकली असतांहि कर्धी आमच्या कामाची खोटी होऊं दिली नाही. त्यामुळे सर्व शब्दकोशास आम्हांस देशी कागद वापरतां आला व त्यांनी आपली सहानुभूतीची इति आमच्यावर आजतागायत चालू टेकिली याबदल आम्ही त्यांचे अत्यंत क्रणी अहो. या गुजराती बोलणाऱ्या पारशी गृहस्थांनी जी सहानुभूति आम्हांस दाखविली तिचा सहकारीशाही मराठी बोलणाऱ्या ब्राह्मण कागदाचे व्यापार्यांनी दाखविली असती तर आम्हांस अधिक आनंद झाला अडता.

त्य प्रमाणेच छपाईचे काम प्रथम गणेश प्रिंटिंगमध्ये करून घेत असतां फार दिरंगाई होऊं लागली व त्यामुळे वरखर्च अंगावर फार बसूं लागला म्हणून तिसऱ्या भागापासून कलागृह छापखान्याकडे छपाईचे काम देण्यांत आले तें अखेरपर्यंत त्यांचिकडे चालू राहून त्यांनीहि आम्हास फार सहानुभूतीने वागविले याबदल त्या छापखान्याचे मालक रा. शंकर सखाराम दातेयांच आम्ही फार आभारी आहो.

मध्यंतरी सहावा विभाग छापण्याचे काम फारच लंबणी-वर पडू लागले व पैशाचीहि अत्यंत टंचाई भासूं लागली. कारण भागीदारांकडून आलेली रकम पांच भाग छापण्यांत खर्च होऊन गली होती व सर्व भागीदारांनीच कांही विनंति केल्याप्रमाणे सहाव्या विभागाची रकम अगाड दिली नाही त्य मुळे फार अडचण झाली. अशावेळी आम्ही आमचे मित्र रा. रा. न. अभ्यंसर व रा. श्री. र. राजगुरु याची मदत मागितली व त्यांनीहि आम्हास सहावा विभाग छापून काढ-प्राप्याचा कार्मी मदत करून आम्हांस मोठ्या पेंचांतून बाहेर काढले. सहावा विभाग बाहेर पडल्यावर सातव्या विभागाची एवढी अडचण आम्हांस वाटली नाही. कारण त्यापूर्वीच संपादकांचे काम व पगार निस्मा करून इतर सर्व मदतनीस कमी केले होते व खर्चवर अगदी काची चालिली होती व अखेरहि नजरेत आल्यामुळे एक प्रकारचा उत्साहाहि वांदू लागला होता. तेव्हां या वर उलेखिलेल्या मदतीबदल आम्ही या मित्रदूयाचे आभार येथे व्यक्त करणे अवश्य आहे.

मध्यंतरी तिसरा, चवया व पांचवा विभाग लवकर छापून निरावे म्हणून त्यांच्या प्रस्तावना समर्थ भारतकडे छापून घेतल्या त्यांचाहि या सहाव्याबदल निर्देश करणे अवश्य आहे.

जोपर्यंत गणेशप्रिंटिंग वर्कसे मध्ये काम चालू होते तोंपर्यंत बांधणीचे कामहि त्यांचिकडे असे परंतु तेथून काम काढल्यानंतर रा. कोकाटे बंधु यांचेकडे बांधणीचे काम देण्यांत आले व त्यांनीहि तें शेवटपर्यंत आमच्याशी सहानुभूतिपूर्वक वागवूल करून ठडीस नेले याबदल त्यांचेहि येवें आभार मानिले पाहिजेत.

शब्दकोश छपाईचे काम ज्ञानकोशापेक्षांहि जास्त किचकट व कंटाळवाणे व वरचेवर दुरुस्त्या करावयास लावणारे, आमच्ये प्रत्येक स्वल्पविराम, अंधेविराम, वैरो चिन्हे, लहानमोठा टाईप, अदतरणचिन्हे, डॅश वैरो सर्वांसच महत्त्व व आंकडेहि नीट टाकले पाहिजेत नाहीं तर प्रत्येकांत चूक ब्वावयाची याकरितां हैच काम करण्यांत तरचेज ज्ञालेला जुळारीवर्ग अवश्यक होता व शक्य तों ज्ञानकोशांत असलेल्या मंडळीस एकब्र ठेवावयाचे या प्रयेस अनुसन्धन ज्ञानकोशामध्ये विश्वासेवकाचे काम करणारे रा. रा. मुकुंद सदाशिव देवकुळे याचेकडे आरंभापासुन छापखान्याची व्यवस्था सौंपविली व त्यांनीहि आमचा ढेऊ पूर्णपणे ध्यानांत घरून आपला जुळारी वर्ग तयार केला व मुद्रित दुरुस्तीचे आमचे श्रम वांचविले. मजकूर ध्यानांत घेऊन दुरुस्ती लक्ष्यांत घेऊन काम शक्य तितके शुद्ध करण्याकडे त्यांनी नेहमी लक्ष्य ठेवून अत्यंत निरलसपणे व चिकाटीने व आमच्या अडचणींतहि सहभागी होऊन हैं काम पूर्ण होईपर्यंत आम्हांस सळाय केले या बदल आम्हांस त्यांचा अभिमान वाटणे साहिजिकच आहे. रा. देवकुळे हे सुप्रसिद्ध कै. रावऱी मोरेश्वर देवकुळे याच्यांच परंपरेतील आहेत ही गोष्ट येवें नमूद करावीशी वाटते.

संपादक वर्गांची नांवे ग्रंथावर येतात व ती सर्वांस माहीत होतात पण कचेरीची व्यवस्था पाहणारी मंडळी पड्याभाड अस तात पण त्यांचीहि मदत अशा कार्यांत महत्त्वाची असते तेवढा हिशोबी व लिहिण्याचे काम करणारे व आमचे मदतनीस रा रामचंद्र मोरेश्वर देव हे ज्ञानकोशान्या कार्यांतहि कचेरीत अमून विश्वासेवकाच्या कामांत मला मदत करीत अपत तेव शब्दकोशान्या आरंभापासुन आमच्यांत सर्व अडवणी सोसुन राहिले हैं त्यांचे कामावरील व आम्हांवरील प्रेमाचे योतक आहे व त्या बदल आम्हांस फार घन्यता वाटते. तसेच एक ज्ञानकोशांतीलच आमचे सहायक रा. द. ना. बोक्तील हेहि या कार्यांत बरेच दिवस आमच्या कचेरीत होते पण मध्यांतरी केलेल्या काटकसर्तीत त्यांस आम्हांस सोडावें लागले. तिसरे आमचे कचेरीतील कार्यांतील रा. ना. डृग. पुरंदरे हेहि आपले काम दक्षतेने व काळजीपूर्वक करून आम्हांस सर्व प्रकारे मदत करीत आले आहेत.

याखेरीज मध्यांतरी काही पदवीधर व इतर कार्यकर्ते आम्ही आमच्या मदतीस घेतले होते त्यांची नांवे पुढे दिलीं आहेत.

रा. रा. यशवंत गोपाळ कोनेटकर, रा. रा. पुरुषोत्तम सावला-राम दीक्षित, रा. रा. नरहर रामकृष्ण तळेकर, रा. रा. विवृद्ध दिनकर आधारकर, रा. रा. वि. ल. कोराते, रा. रा. केशव नरहर शास्त्री, रा. रा. भालचंद्र शंकर डांगे, रा. रा. गो. वि. राजगुरु, रा. रा. नारायण लक्ष्मण करमरकर, रा. रा. एस्. व्ही. पेंडसे.

आमचे ग्राहक—महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या कामांत विशेष सहाय्य कोणाकडून झाले त्यांचा निर्देश मार्गे केलाच आहे. त्यांचे सहाय्य हे विशेष प्रकारचे असल्यामुळे त्याबदल आम्ही त्यांचे आभारी आहोच पण आमचा मुख्य भर ज्या मध्यम वर्गावर असतो त्या वर्गाकडून आमच्या कार्यास कशी सहानुभूति निकाली हैंहि येवें नमूद केल्यास त्यांचेहि आम्ही उतराहैं होऊं व इतर कार्यकर्त्यांसहि ते बोधप्रत होईल यांत शंका नाही, मध्यमवर्गास विशेष महत्त्व देण्यांत पूर्वी ज्यांचा आम्ही उल्लेख केला त्यांचे महत्त्व आम्ही कमी समजर्ते असें नव्हे तर उल्लेख त्यांच्या सारखी जर कांही मंडळी अशा कार्यांत विशेष लक्ष्य वालतील तर अर्शी कार्ये अधिक विविध प्रकारची व जास्त व्यवस्थित व पद्धतशीर होण्यास मदतच होईल. वाढमयीन कार्यकर्त्यांमागचा द्रव्य जमविण्याचा व बिलं देण्याचा सेसेमिरा जर कमी होईल तर त्यास आपलेच कार्ये अधिक उत्साहानें, मन व्यग्र न होऊं देतां व अधिक कार्यक्षमतेनेहि करण्यास सांपडेल. पण मध्यम वर्गावर भार याकण्यापासुनहि कार्यक्षम्यांस एक लाभ होतो तो म्हणजे मनुष्यस्वभावाचा अभ्यास करण्यास मिळालेली संधि, सर्व महाराष्ट्र किंवडून देशभर प्रवास करण्याची जस्तीची व त्यामुळे विविध प्रकारच्या कार्यकर्त्यांशी, मित्रांशी वैरो होणारा विचारविनियम, परिचय व ज्ञानवृद्धि हा होय. असो, आमचे मध्यम वर्गांतील ग्राहक सर्व महाराष्ट्रांतच नव्हे तर सिमल्यापासुन रामेश्वरांपर्यंत सर्व देशभर पसरलेले आहेत. त्यांतल्यात्यांत ज्या टिकाणीं आमचे दहापेक्षां अधिक ग्राहक आहेत अशा गांवांची पुढे प्रदेशवार माहिती दिली आहे ती वरीच उद्घोषक होईल.

त्याप्रमाणेच या माहितीमुळे दुसराहि एक जनतेचा गैरसमज दूर होईल असेहि म्हणावयास हरकत नाही. अलीकडे सामान्यतः सर्वत्र असें प्रतिपादण्यांत येतें कीं पुण्यांतील मंडळी स्वतः पैसा खर्च न करतां बाढेनन पैसा आणून पुण्यांतील संस्था चालवितात. आतां पुण्यांत संस्था पुष्कळ आहेत ही गोष्ट खरी व त्यांतील कांही सर्व महाराष्ट्राच्या तर कांही अखिल भरतखंडाच्या उपयोगी असें कार्य करीत आहेत. उदा० पुण्यास स्थापन झालेले वैदिक संशोधन मंडळ, महिला विद्यापीठ, भांडारकर प्राच्य विद्यामंदिर, वैरो सर्व भरतखंडाचे कार्य करीत आहेत. भारतइतिहासंशोधक-मंडळ वैरो सारख्या संस्था महाराष्ट्राचे कार्य करीत आहेत. महाराष्ट्र शब्दकोशाचे कार्यहि सर्व महाराष्ट्राचे आहे तेवढा असें कार्य कोठेहि होत असले तरी त्यास सर्व महाराष्ट्राकडून सहाय्य द्योणे जस्तर आहे. ज्ञानकोशाचे कार्य नागपूरला सुक झाले तरी पूर्ण होण्याकरितां पुणे येथेच आणावें लागले. शब्दकोशाचे कार्य तर पुण्यासच सुक झाले. तेवढा प्रथम पुणे येथील जनतेने या

कार्यास कर्से सहाय्य केलें व त्या मानानें इतर ठिकाणीं कोणत्या प्रमाणांत सहाय्य झालें हे पाहिले म्हणजे पुण्यावरील वर उल्लेखिलेल्या आक्षेपास परभारेच उत्तर मिळेल.

महाराष्ट्राच्या पुणे, मुंबई व नागपूर या तीन राजधान्यामानल्या जातात व त्यांत य त्यांत पुणे ही महाराष्ट्राची शैक्षणिक राजधानी अहे ही गोष्ट मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बाह्यसंस्कृतीच्या आपल्या एका पुणे येशील भाषणांत वोलंग दाखविली होती व शब्दकोशाच्या कार्यात तरी पुण्यानें आपला हालौकिक कायम ठेवला आहे ही गोष्ट पुणे येथे २८० मुंबई यंथ २३० व नागपूर येथे १४८ प्राहक आहेत यावरून उघड होईल. म्हणजे पुणे शहरानें नागपूर व मुंबई मिळून होणाऱ्या संख्येपेक्षांहि अधिक ग्राहक देऊन आपल्यावरील जबाबदारी उत्तमरीतीने पार पाडली आहे.

आतां वन्हाडकडच्या मंडळीचें नेहमीं असें म्हणें असतें की महाराष्ट्र नेहमीं वन्हाड प्रांताला छुटन पैसा नेते व कामे करते. शब्दकोशाच्या बाबतीत तरी वरील तीन शहरे सोडून जिल्हांच्या ठिकाणांचा विचार कराता वन्हाडची ही उदार वृत्ति आमच्या उपयोगी पडली नाही हे दुदैवानें नमुद करावें लागें. पुण्यानंतर सर्वांत जास्त अशी ग्राहकांची संख्या महाराष्ट्रातील सर्वांत दुष्काळी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या अहमदनगर शहरांत (३९) आहे. त्या खालोखाल सोलापूर (३७), नाशिक (३६), सातारा (३३), व घुर्ले (३१) अशी असुन सर्वांत श्रीमंत समजल्या जाणाऱ्या पूर्व खानदेशच्या राजधानींत धुळ्यापेक्षां कमीच (म्हणजे २४) ग्राहक आहेत उलट कोंकणच्या किनाऱ्यावरच्या मागासलेल्या समजल्या जाणाऱ्या मालवण गांवी (२७) आहेत. ठाणे व करवण या दोन्ही गांवी प्रत्येकी (२२)-ग्राहक असुन गजापूरच्या पेटेत (१९) तर अंमळनेरच्या पेटेत (१२) रत्नागिरी व देवरुख येते (११), तर पंढरपूर क्षेत्रात (१३) व वार्ड क्षेत्रात (१०) ग्राहक आहेत.

या वरोवर वन्हाडच्या जिल्हांच्या ठिकाणांची तुलना केली तर अकोला (२४), उमरावती (२२), यवतमाळ (१३) व बणी या तालुक्याच्या गांवीं (१०) अशी संख्या आहे,

मराठी मध्यप्रांतांत नागपूरचा आंकडा वर दिलाच आहे. त्या नंतर वर्धा (२१), चांदा (१२) व भंडारा येथे (१०) ग्राहक आहेत. म्हणजे मध्यमहाराष्ट्रातील ग्राहकांची संख्या वन्हाड व मराठी मध्यप्रांताच्या ग्राहकांच्या दुपट आहे.

हिंदी मध्यप्रांतांत जरी जिल्हांच्या ठिकाणीं महाराष्ट्रीय वस्ती वरीच असली तरी आमच्या हृषीने दहा ग्राहकांच्या वर संख्या अडलेली ठिकाणे फक्त जबलपूर (२२) व खांडवा (१०) हीं दोनब आहेत.

महाराष्ट्राच्या बाहेरच्या विभागाचा विचार करावयाचा म्हणजे कर्नाटकातील महागढीयांचा संबंध महाराष्ट्राची विशेष दृढ असुन तेये महाराष्ट्रीय संस्कृति चांगलीच दृढमूळ झाली आहे. त्यामुळे त्या भागांत शब्दकोशाच्या ग्राहकांची संस्था समाधानकारक दिसून येते. त्यांत अर्थात् वेळांव अर्धे महाराष्ट्रीय असल्यामुळे सर्वांत पुढे असुन तेये (२०) तर हुबली (१६) आणि धारवाड व विजापूर येथे (१४) याप्रमाणे ग्राहक आहेत व दक्षिणेकडे बंगलोर येथे (१४) तर मद्रासेस (१०) आहेत.

त्या मानानें गुजराथकडे महाराष्ट्रीयांची संख्या किंवा महाराष्ट्रातील कार्यवाहक आस्था कमी असावी असें वाटते. कारण तिकडील खुद बडोदे सोडले तर दहापेक्षां अधिक ग्राहक असलेले शहर फक्त अहमदाबाद असून तेथे १५ ग्राहक आहेत.

वृहत्महाराष्ट्रातील उत्तरेकडचा भाग घेतल्यास कानपूर, दिल्ली व बनारस हीं आपल्या संस्कृतीचीं केंद्रे असून तेये अनुक्रमे दहा, तेरा व दहा असे ग्राहक आहेत.

गोमांतक हा जरी राजकीय दृष्ट्या अल्ला असला तरी आम्ही त्यास महाराष्ट्राचाच भाग समजतों व तेथील मंडळीची महाराष्ट्रातील चलवालीस जी सहानुभूति आढळून येते ती इतरच कचितच आढळते व आमच्या कार्यावर त्यांचे विशेषव प्रेम दिसून आले. त्यामुळे त्यांतील मुख्य जीं पणजी (२२) व मदगांव (२०) हीं गांवे, त्या ठिकाणी आमचे ग्राहक खुद महाराष्ट्रातील कांदीं जिल्हांच्या ठिकाणांपेक्षाहि अधिक आहेत हीं गोष्ट विशेष अभिनंदनीय आहे.

यानंतर संस्थानांकडे दृष्टि दिल्यास महाराष्ट्रीय संस्थानांत सर्वांत मोठें संस्थान जे ज्वालहेर तेयेच आमचे सर्वांत अधिक म्हणजे (८९) ग्राहक आहेत. अर्थात् या ठिकाणीं प्रत्यक्ष संस्थानिकांकडून मिळणाऱ्या मदतीचा विचार केलेला नसून इतर जनतेसंबंधीं आपण विचार करीत आहों हीं गोष्ट लक्ष्यांत ठेवली पाहिजे. ज्वालहेरनंतर अनुक्रम बदोयाचा लागतो व त्या दोन्होंमध्ये फक्त एकच आंकड्याचे अंतर आहे. यावरून बडोदे शहर औंकाराने लहान असूनहि तेये जी विद्याभिरुची वाढली आहे तिचा स्पष्टपणे बोध होतो. त्यानंतर आमची महाराष्ट्राची व छत्रपतींची राजधानी कोल्हापूर (६८) येते. वास्तविक हे शहर बडोदे व ज्वालहेरपेक्षां बोर्च लहान असून तेये विद्येची प्रगति किंवा ज्ञाली आहे याचे हे दोतक आहे.

यानंतर मठत्वाचे संस्थान इंदूर यांत ६४ ग्राहक आहेत पण इंदूर व कोल्हापूरपेक्षांहि हैदराबाद येथे ग्राहकांची संख्या अधिक असून ती ७० आहे. या गोष्टीचे आपणास नवल वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

यांतर अनुक्रमे सांगली (३०), मिरज (१४), देवास (१२), घर (१०) याप्रमाणे प्राहक आहेत व फलटण-सारख्या लहान गांवातहि आमचे (११) प्राहक आहेत ही गोष्ट तेथील सध्यांच्या सुविध अधिपतीनीं व दिवाणांनी प्रजेत उत्पन्न केलेल्या विशेष अभिरुचीमुळेच शक्य ज्ञाली आहे याबद्दल शंका वाटत नाही.

याप्रमाणे एकंदर आमच्या प्राहकांचा प्रादेशिक दृष्ट्या ठोकल आढावा आहे. यांत एकदम मिळालेल्या देणग्या वैरेंचा विचार केलेला नसून दहापेक्षां कमी प्राहक असलेल्या गांवांचाहि विचार केलेला नाही ही गोष्ट मात्र लक्ष्यात ठेवून याचा विचार केल्यास तो बराच उद्घोषक होईल यांत शंका नाही.

प्रसिद्धी—आजचे युग जाहिरातीचे असून जो तो आपल्या कार्याची जाहिरात करीत असतो. या कामी बंगाली लोक सर्वांच्या पुढे असून आपण महाराष्ट्रीय सर्वांच्या मार्गे आहोत. तथापि आपले कार्य जनतेच्या नजरेपुढे नेहमी असें अवश्य आहे हीहि गोष्ट तितकीच महत्वाची आहे. तेव्हां आम्ही आमच्या प्रचारकार्यामध्ये अगर इतर आनुषंगिक कामासुले व्याख्याने वैरे देण्यास अगर परिषद-संमेलनास गेलें तर आमच्या कार्याची माहिती, व्याख्यान अगर इतर मार्गांनी शक्य तितकी देतच असून पण वर्तमानपत्रातहि मधून मधून आमच्या ग्रगतीचे अहवाल देऊन हे प्रचाराचे कार्य चालू ठेवीत असू. विशेष प्रचाराची जहर आमचे ग्रंथ बाहेर पडण्यापूर्वीच होती. पुढे प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहून अनेक लोकास कार्याची कल्पना येत असे. या आर्भांच्या काळांत व नंतरहि आम्हांस अनेक पत्रकारांनी आम्ही वेळोवर्ली पाठविलेली विनंतिपत्रके, जाहीर-पत्रके वैरे चांगल्या ठिकाऱ्या छापून आम्हांस पुकळच मदत केली. या प्रकारचे सहाय्य आम्हांस केसरी, ज्ञानप्रकाश, महाराष्ट्र व नवाकाळ यांकडून विशेष मिळाले. केसरीमध्ये तर आमची यच्चयावत् पत्रके छापून आर्ली होती व आमच्या शेअरच्या अर्जाचाहि फॉर्म एकदां छापला होता व तोच कापून काढून भरून पाठवून देवासचे रा. चि. ग. ओळक हे आमचे भागीदार ज्ञाले ही गोष्ट आम्हांसहि नवल वाटण्यासारखी वाटली. केसरी मॉगलाईत जात नाही. त्या प्रांतात महाराष्ट्र व ज्ञानप्रकाश यांचा आम्हांस फार उपयोग ज्ञाला.

आमचे विभाग जसासे प्रसिद्ध होत गेले तसेतसे अभिप्रायहि वरील पत्रांनी देऊन आम्हांस उतेजन दिले.

वरील पत्रांची आम्हांस विशेष सहानुभूति असल्यासुले व आम्ही पाठविलेली माहिती वहुधा प्रमुख जागच्या मजकुरांत येत असल्यासुले त्याचा आम्हांस इतका उपयोग ज्ञाला की,

प्रत्यक्ष जाहिरातीवर असा आम्ही एक पैसुद्दां खर्च केला नाही व जाहिरात न मिळतांहि या पत्रांनी आमच्या कार्याची प्रसिद्ध केली याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

जाहिरात न देण्याचे दुसरे एक कारण असें की अशा ग्रंथांस जाहिरातीने क्वचितच मागणी येते असा आमचा ज्ञानकोशाच्या वेळचा अनुभव आहे. ज्यास हा ग्रंथ ध्यावयाचा आहे तो जाहिरातीची वाट पहात नाही पण आमचे बहुतेक प्राहक ड्युक्सिश: विनंति कस्तुनच मिळविलेले आहेत तेव्हां जाहिरातीत होणारा खर्च आम्ही अजीबात वांचविला.

ग्रंथांची मदत—अशा त-हेच्या कार्याना ज्याप्रमाणे द्रव्यबल व मनुष्यबल लागें त्याप्रमाणे ग्रंथबलहि लागें. ज्ञानकोशाच्या वेळी आम्ही फार उत्तम ग्रंथसंग्रह जम-विला होता पण तो आमच्याकडून शक्य ते प्रयत्न होऊनहि अम्हांजवलच नव्हे पण येथे पुण्यांतहि कोठें एकत्र राहू शकला नाही. तेव्हां शब्दकोशाच्या कार्यांस ग्रंथ तर अनेक लागणार व पुढे त्यांची बाताहृत ज्ञाल्यास जे दुःख होते त्याचा अनु-भव पुन्हा येऊ येले म्हणून यावेळी प्रथमपासून असें धोरण ठेविले की, जोपर्यंत विनामूल्य किंवा वापरण्यापुरता ग्रंथ मिळेल तोंपर्यंत तो प्रत्यक्ष विकल ध्यावयाचा नाही. जे मह-त्वाचे कोशादि संदर्भग्रंथ वरचेवर लागतात तेव्हेच विकल ध्यावयाचे व बाकीच्या ग्रंथांचे काम उसनवारीवर भाग-वावयाचे. तेव्हां आम्हांस ग्रंथांकरिता अनेकांकडे याचना करावी लागली. परंतु आमची विनंति कोणीहि अमान्य केली नाही. या कामी आम्हांस ज्यांची मदत ज्ञाली त्यांचा उलेख पुढे करीत आहे.

बडोदे सरकारेने पुकळच ग्रंथ आजपर्यंत प्रमिद्ध केले आहेत त्यांपैकी कांही विकल मिळतात पण कांही केवळ त्यांच्याच उपयोगकरितां खानगीमधून तयार झालेले ग्रंथ आहेत ते बाहेर मिळणे शक्य नसते तेव्हां आम्ही खाजगी कारभारी व विद्याविकारी यांवेळेकडे अर्जे करून त्यांचेमार्फत प्रसिद्ध ज्ञालेले ग्रंथ आम्हांस ते सर्व ग्रंथ मिळाले याबद्दल आम्ही त्यांचे अन्यंत आभारी आहोत. याचप्रमाणे केसरी कवेरीमार्फत प्रसिद्ध ज्ञालेले सर्व ग्रंथ आम्हांस विनामूल्य मिळाले. यानंतर व्युत्पत्ति वैरेच्या दृशीने बहुमोल ग्रंथ श्री. गंगाधरराव नारायणराव उर्फे आबासाहेब मुजुमदार यांचेकडून मिळाले, भारत इतिहास संशोधन मंडळांतील ग्रंथसंग्रहाचाहि आम्हांस फार उपयोग ज्ञाला. तसेच श्री. सरदार तात्यासाहेब मेहेंदले व श्री. दत्तो वामन पोतदार व श्री. दाजीसाहेब पटवर्धन यांचेकडूनहि बरेच

प्राचीन ग्रंथ मिळाले, तसेच श्री. श्रीकृष्ण नीलकंठ चाफेकर, श्री. पांडुभ्रणा शिरालकर, वगैरेकून कांदीं उपयुक्त ग्रंथ मिळाले. श्री. रामचंद्र बलवंत टिळक यांनी नामजोशी कोशाची हस्त-लिखित प्रत दिली तिचा आम्हांस फार उपयोग झाला.

तसेच प्रस्तावना लिहितांना भांडारकर इन्स्टिट्यूट, फर्न्युसन कॉलेज व सर परशुरामभाऊ कॉलेज, सर्वहंटस ऑफ इंडिया सोसायटी, केसरी संस्था यांच्या ग्रंथ संप्रहालयांचाहि आम्हांस भरपूर उपयोग करून घेतां आला त्याबद्दल त्यांचाहि कृतज्ञता पूर्वीक उल्लेख करणे जरूर आहे.

याखेरीज विशेष आभार मानावयाचे म्हणजे ज्या युहस्थांस आम्ही सल्लागार मंडळांत येण्याची विनंति केली व ती ज्यांनी मान्य केली व जेव्हां जेव्हां आम्हांस जरूर वाटली व आम्ही विचारले तेव्हां योग्य सल्ला दिला याबद्दल खाली नांवे दिलेल्या मंडळीचे आम्ही विशेष अभारी आहो. यामध्ये श्रीमंत संस्थानिकापासून वाड्मसेवकांपर्यंत अनेक दर्जांची व योग्यतेची मंडळी आहेत.

श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड, (बडोदे).
श्री. राजेसाहेब पंतप्रतिनिधि, (औन्नंव).
श्री. राजेसाहेब बालासाहेब पटवर्धन, (मिरज).
श्री. नारायणराव उर्फ बाबासाहेब घोरपडे, (इचलकरंजी)
श्री. रावराजे गणपतराव राजवाडे, (गवालहेर).
श्री. गंगाधर नारायण उर्फ आबासाहेब मुजुमदार.
श्री. नरसिंह चितामण केळकर.
कै. श्री. चितामण विनायक वैद्य.

श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे.
प्रि. वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे.

प्रो दत्तो वामन पोतदार.

श्री. नारायण गोविंद चाफेकर.

श्री. यादव माधव काळे.

प्रो. श्रीकृष्ण निळकंठ चाफेकर.

प्रो. यशवंत खुशाल देशपांडे.

अखंरीस आम्ही सर्व संपादक मंडळी ज्ञानकोशांत अनेक वर्षे एकत्र काम करून त्यांतुनच पुढे निघालेल्या या महात्माच्या स्वभाषेच्या कायीत आज दहा वर्षे एकत्र राहून काम करीत आले व ज्ञानकोशाची परंपरा पुढे चालविली व मला पुढे करून माझे मित्र रा. चितामणराव कर्णे, रा. आबा चांदोरकर व रा. चितामणशास्त्री दातार यांनी निरलसपणे आतांपर्यंत सर्व प्रकारच्या अडचणीत समभागी होऊन माझ्याशी जे सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचाहि येथे मित्र भावाने सादर उल्लेख केला पाहिजे. अशी कायी केवळ एकटादुकट्या ठगकीच्या हातून होत नाहीत व संशक्तीने ती केली तरच यशस्वी होतात व त्याकरितां अशा तरहेने एकजुटीने कायी करण्याची ही परंपरा महाराष्ट्रांत यापुढे वाढत जाईल व मराठी भाषेच्या व एकेंदर महाराष्ट्राच्या उत्कर्षास अनेक अंगांनी कारण होत जाईल अशी आशा व्यक्त करून महाराष्ट्राने अशीच कायी आम्हांकडून यापुढे करून घ्यावी व परमेश्वराने ती करण्यास आम्हांस समर्थ करावै व 'क्लेशः फेनहि पुननवतां विधते' ही उक्ति आमच्या बाबतीत सार्थी करावी एवढीच प्रार्थना करून ही प्रस्तावना पुरी करतो.

यशवंत रामकृष्ण दाते.

महाराष्ट्र शब्दकोश

ग्रंथसंक्षेप सूची (पुरवणी)

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक प्रकाशक	आंकड्यांचा खुलासा
अग्नि अर्वाचीन	अग्निकीडा अर्वाचीन कविता (पूर्वी)	संपा. रं. स. लाळे किकीकर संपा. कवि चंद्रशेखर, प्र. प्रथप्रसारक मंडळी सन १९०४	पृष्ठ
अस्पृ आन	अस्पृष्टांचा प्रश्न आनंदतनयकृत नवरसचरित्र	ले. श्री. म. माटे; लोकसंप्रह प्रेस, १९३३ आनंदतनयकृत कवितासंग्रह, संपा. ज. बा. मोडक, वा. दा. ओक, निर्णयसागर १८९१	पृष्ठ
आफमने आमहा आराम आश-आशबरी आविश्वा आसेतु एक एशिआ	आदिलशाही फर्मने आनंदतनयकृत महाबल चरित्र आनंदतनयकृत रामचरित्र आनंदतनयकृत शबरी आख्यान आनंदतनयकृत विश्वामित्राभिगमन आनंदतनयकृत सेतुबंध एकचप्याला नाटक एका शिपायाचे आत्मवृत्त	भा. इ. सं. मं. अखेरची यादी आनंदतनयकृत कवितासंग्रह " " " " " " " " " " " " संपा. गडकरी आवृत्ति ६ वी १९३२ संपा. जनरल नानासाहेब शिंदे, सयाजी साहित्यमाला, पुष्प २३९ वं	कविता, अंक कविता, अंक " " " " " " " " " " पृष्ठ
कथासारा कला कांगमो कालिका किंशुक कीच कीर्तन	कथासारामृत (महिपतिकृत) कलावंत खातें (बडोदे) कांचनगडची मोहना नाटक कालिकापुराण किंकरकविकृत शुकरंभासंवाद कीचकवध नाटक कीर्तनतरंगिणी	संपा. कृ. प्र. खाडिलकर, आवृत्ति ५ वी, १९२१ अनेककविकृत कवितासंग्रह भाग २ रा संपा. कृ. प्र. खाडिलकर, आवृत्ति २ री संपा. दामोदर गणेश जोशी, आवृत्ति १० वी, सन १९१२	पृष्ठ अव्याय, ओवी पृष्ठ पृष्ठ अव्याय, ओवी कविता पृष्ठ भाग, पृष्ठ कविता पृष्ठ
कृकौ कृशु खाथ	कृष्णकौतुक कृष्णार्जुनयुद्ध नाटक खासगी खात्यांतील अंमलदारांचे अधिकार	संपा. न. चिं. केळकर	पृष्ठ
खानो खाला खेया	खानगंतील नोकांचे पोषाख खानगी खातें लागतीचे नियम खेड्यांतील यात्रा	बडोदे बडोदे बडोदे संपा. द. वा. पत्तुरे, आनंद प्रेस, सातारा सन १९२९	पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ
गलिलू गुजा चंद्रग्र तप	गलिलूरचा शृतांत गुन्हेगार जाती चंद्रग्रहण नाटक तपशीलपत्रके. मंरट पहा.	संपा. निं. ना. अत्रे संपा. य. ना. टिपणीस कर्नल मर्टकृत पुस्तकांचे भाषांतर, संपा. श. श्री. देशपांडे	पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ

संक्षेप	ग्रंथनाम	संपादक प्रकाशक इ०	आँकड्यांचा खुलासा
तीप्र देक्षणजन्म द्वे	तीर्थयात्रा प्रबंध देवनाथकृत कृष्णजन्म देशी हुन्हर (हिंदुस्थानांतील कारागि- रीचे वर्णन)	संपा. लेले	पृष्ठ कविता
द्रौ नव, नवनीत	द्रौपदी नाटक नवनीत	संपा. बा. आ. गुप्ते, प्रका. मा. का. नाम- जोशी, आर्यभूषण भेस, १८८९ संपा. कृ. प्र. खाडिलकर, आवृत्ति २ री संपा. परशुराम तात्या गोडबोले आवृत्ति, ८ वी सन १९२३	पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ
पाक पुण्य पेव	पाकशास्त्र पुण्यप्रभाव नाटक पेशव्यांची बखर	संपा. पाठक संपा. गडकरी, सन १९१७ संपा. कृष्णाजी विनायक सोहनी, प्रका. का. बा. साने. आवृत्ति ५ वी	पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ
पैमा प्रेम बाचि बाय भारा मणेशि मराचिशोरा	पैशवेकालीन महाराष्ट्र पैमाषेदु प्रेमसंन्यास नाटक बालरोगचिकित्सा बायकांचे बंड नाटक भावार्थ रामायण मराठी ऐतिहासिक शिलालेख म. रा. चिटणीस-योरले राजाराम महाराज	संपा. बा. कृ. भावे कविभास्कर (अप्रकाशित) संपा. गडकरी, आवृत्ति २ सन १९२२ संपा. पांडुरंग गोपाळ, मुंबई १८७२ संपा. कृ. प्र. खाडिलकर एकनाथकृत	पृष्ठ कला पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ कांड, अध्याय, ओवी
मानाप माझा मोमंरा मोविराट वाढुबा विकार शास्त्रे सृष्टि ज्ञागा	मानापमान नाटक माडगांवकरांची ज्ञानेश्वरी मोरोपंतकृत-मंत्ररामायण मोरोपंतकृत-विराटपंवे दुसरा बाजीराव रोजनिशी विकारविलसित शास्त्रे सृष्टपदार्थ नियम ज्ञानेश्वर गाथा	संपा. कृ. प्र. खाडिलकर संपा. ग. चि. वाढ गोपाळ गणेश आगरकर बायबल मराठी भाषांतर संपा. श. रा. हतवळणे, मुंबई १८८९	पृष्ठ पृष्ठ अध्याय, ओवी अध्याय, कविता अध्याय, कविता पृष्ठ पृष्ठ अध्याय, वचन पृष्ठ अभंग

याशिवाय ज्या ग्रंथांतील अवतरणे शब्दकोशात थोड्याच वेळां घेतली आहेत त्यांची नावे संक्षेप कहन न देतां संपूर्ण दिलीं आहेत असे अनेक ग्रंथ आहेत त्यापैकी कांहीची नावे पुढे दिलीं आहेत:- अध्यापन, अरुणोदय, आठल्ये (कृ. ना.) यांची कविता, आनंदीरमण, इलासुंदरी; उषःकाल, कमला, करुणाष्टके, कल्याण नाटक, कान्दोपात्रा, किराताजुन, केशवकुमार (कविता), गुप्तमंजूष, गोविंद कवि, ग्रंथराज, चक्रधर सिद्धांतसुत्रे, जन्मरहस्य, तांब्यांची कविता, तुफान, दत्तपदे, दामाजी नाटक, धर्मभर्ग नाटक, धर्मसिंधु, धर्माजी, पूजावसर, प्रतिभासाधन, प्रेमशोधन, बदलापूर, बंदीशाला, बाजीराव, भयंकर दिव्य, मराठशांची बखर, महाराष्ट्र कृषीविल, महाराष्ट्र शारदा, महिपतिकृत पांडुरंग स्तोत्र, मिताक्षरा, मुलांचा व्यावहारिक कोश, यशोधन, रत्नकांता, रत्नप्रभा, राजसंन्यास, रासकीडा, लक्ष्मी आणि सरस्वती, बज्राधात, वरहुचीची कथा, वाग्वैजयंती, विद्याचल, वेदशांचा बाजार, शशिसेना, शापसंत्रम, शारदा, शिवपावित्र्य, शिवाजी, स्वतीमत्सर, सहचारिणी, सौभद्र, स्वरक्षाज्ज इत्यादि.